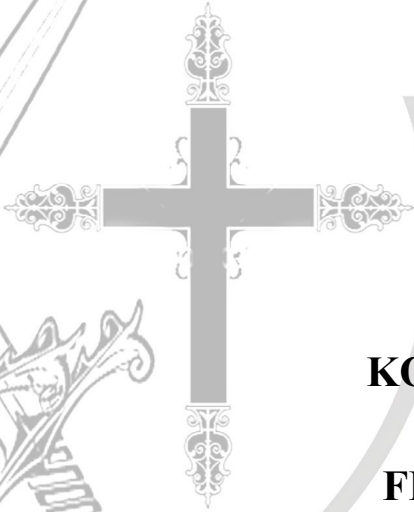

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	18A
'Aho	Pulelulu, 11 Sepitema 2019

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afī, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisita Toutai

Sēmisi Tauelangī Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisita Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisita Ngoue

Losaline Ma'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tēvita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 18A/2019
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

‘Aho : Pulelulu 11 Sepitema, 2019

Taimi : 10.00 am.

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	Ngaahi Lipooti ‘A’ahi 2019:
		4.1 Tongatapu 4
		4.2 Tongatapu 8
		4.3 Tongatapu 9
		4.4 Vava’u 15
Fika 05	:	KOMITI KAKATO:
		Ngaahi Lipooti Fakata’u:
		5.1 Lipooti Fakata’u ‘a e Polisi Tonga 2016-2017
		5.2 Lipooti Fakata’u ‘a e Polisi Tonga 2017-2018
		5.3 Lipooti Fakata’u ‘a e Komisoni Ngaue Faka-Pule’anga 2017-2018
		5.4 Lipooti Fakata’u ‘a e MEIDECC 2017-2018
		Ngaahi Lipooti ‘A’ahi 2019
		5.5 Tongatapu 3
		5.6 Tongatapu 5

		5.7 'Eua 11
		5.8 Ha'apai 12
		5.9 Vava'u 14
		5.10 Niua 17
Fika 06	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu	8
Ui ‘a e Fale	8
Poaki.....	8
Me’a Sea Le’ole’o.....	9
Fakahā e fakahū mai fokotu’u Faka’ilo faka-Fale Alea Palēmia	10
Kōmiti Kakato	11
i. Me’a e Sea.....	11
ii. Kole ke alea’i fakataha Lipooti Fakata’u Polisi 16/17 & 17/18.....	11
iii. Fakamatala Minisita Polisi fekau’aki mo e ngāue ke tau’i faito’o konatapu	12
iv. Kau he ngāue kau polisi hono puke ngaahi me’atau tauhi ta’efakalao	13
v. Teu fai ki Fisi fuofua fakataha kau Minisita Polisi Pasifiki he polokalama tau’i faito’o konatapu.....	14
Tokanga ke tokanga’i pea vahe makehe kau ngāue fakatotolo faito’o konatapu.....	14
vi. Hoko atu ngāue Vā’a Faito’o konatapu ki Vava’u.....	15
Fakamālō’ia ngāue ke tau’i faito’o konatapu tu’unga pē he taki lelei Minisita Polisi.....	15
Tokanga ki he founga ngāue kau polisi ta’ofi ‘eke laiseni mo e kuata kae kiu e hala	16
Tokanga ki he lea ‘oku ngāue’aki mai he Lipooti Fakata’u Polisi 2017/2018	21
Fakatonutonu ki he Lipooti Potungāue Polisi ki he 2017/2018 & fokotu’u ke tali	23
Fakamālō’ia ngāue fakahoko Vā’a Fefononga’aki Hala Pule’anga e Potungāue Polisi	24
Tokanga ke fakaiuia e Potungāue Polisi ke fakahoko ‘aki hono fatongia	25
Kole ke fakakaukaua Pule’anga ha founga lava ki he polisi fakakolo ke puke ha taha faihia..	26
Fakamālō’ia kau polisi mo e kau sela he ngāue ki hono tauhi e malu e fonua	27
vii. Tokanga ki he tu’u lavea ngofua kau polisi fefine he vahevahe fatongia fakapolisi	28
viii. Tokanga ki he kaka ki ‘olunga tu’unga faihia	29
Tokanga uēsia mītia fakasōsiale mo’ui longa’ifānau	29
ix. Fakamālō’ia ngaahi tokoni Pule’anga kuo ta’imalie ai Ha’apai	31
x. Kole ha tokoni ki he mīsini ta poloka e kāinga ‘i Niuatoputapu.....	33
xi. Kole ke tokangaekina Fale Alea ‘a e timi liiki Mate Ma’a Tonga.....	34

xii.	Fakahā Pule’anga malava ke nau tokonia e ngaahi fē’auhi sipoti & ‘akapulu fakalotofonua	35
xiii.	Kole ke foki feme’a’aki ki he ‘asenita ngāue e Fale	37
Xiiii.	Tokanga ke fakaivia e Lao ke ta’ota’ofi ‘aki tu’unga ‘o e faihia	38
xiv.	Kei fakaongoongo ‘a Niuatoputapu ke langa honau ‘apitanga polisi.....	38
xv.	Fiema’u ke langa ha ‘api polisi mo ha pilīsone ma’a Niuatoputapu	40
xvi.	Tokanga ki he fatongia fa’u Lao e Fale Alea koe’uhi ko e lahi tu’unga faihia he fonua 42	
xvii.	Ngaahi uesia tamaki ngāue’aki faito’o konatapu	46
xviii.	Tokanga ki he fepakipaki mafai Komisiona Polisi & fiema’u ke fakalelei’i	48
xix.	Tu’ukimu’a Tonga he ngaahi kautaha ngāue polisi fakafeitu’u ko e ola fa’unga lolotonga Potungāue Polisi	49
Xxx.	. Liliu ke taliui Komisiona Polisi ki he Minisita Polisi.....	52
Xxi.	Tokanga ki ha ‘elia ma’a e kau polisi he mala’e vakapuna.....	55
xxxii.	Fakamālō’ia fakafaingofua fefononga’aki he hala pule’anga he pongipongi	56
xxxiii.	Pālōti’i ‘o tali Lipooti Fakata’u Potungāue Polisi 16/17 & 17/18.....	58
Kelesi.....		58
Fakamā’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea ‘o Tonga.....		59

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

'Eiki Tokoni Palēmia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afī, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

'Eiki Minisita Toutai

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Eiki Minisita Ako & Ako Ngāue

'Eiki Minisita Ngoue

Samuela 'Akilisi Pōhiva

Sēmisi Lafu Sika

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Dr. Tu'i Uata

Māteni Tapueluelu

Sione Vuna Fa'otusia

Sēmisi Tauelangī Fakahau

Poasi Mataele Tei

Dr. Saia Ma'u Piukala

Penisimani 'Epenisa Fifita

Losaline Ma'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

Lord Ma'afu

Lord Vaha'i

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'i'āfitu

Lord Tu'iha'angana

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Siaosi Sovaleni

Tēvita Lavemaau

Mo'ale Finau

Veivosa Taka

Sāmiu Kuita Vaipulu

'Akosita Lavulavu

Vātau Hui

Fale Alea 'o Tonga

Aho: Pulelulu, 11 Sepitema 2019

Taimi : 1015-1020

Sātini Le'o : Me'a mai e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea (*Lord Tu'ilakepa*)

'Eiki Sea Le'ole'o : Kalake fai e Lotu 'a e 'Eiki, mou me'a hifo.

Lotu

(Na'e fakahoko heni 'a e Lotu 'a e 'Eiki)

'Eiki Sea Le'ole'o : Mālō, Kalake taliui.

Ui 'a e Fale

Kalake Tepile : Tapu mo e 'Eiki Tokoni Sea 'o e Fale Aleá. Tapu mo e 'Eiki Minisita Pa'anga mo e Hou'eiki Minisita 'o e Kāpinetí. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'a 'Ene 'Afió kae'ūma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e. Kakaí ka e 'ātā ke fakahoko hono ui 'o e Falé ki he 'ahó ni, 'aho Pulelulu 11 'o Sepitema, 2019.

(Na'e fakahoko heni 'a e taliui e Hou'eiki Mēmipa)

Kalake Tepile : Sea, kole ké u to e fakaongo.

<000>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io, lelei Kalake.

Kalake Tēpile: 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Nōpele Vaha'i, Siaosi Sovaleni, 'Akosita Lavulavu.

Poaki

Sea ko e ngata'anga ē taliuí. Ko e kau poakí 'oku kei hoko atu e poaki folau 'a e 'Eiki Sea Fale Alea. Kei hoko atu mo e poaki tengetange 'Eiki Palēmia. Kei hoko atu e poaki folau 'a e 'Eiki Minisitā Mo'uí. Kei hoko atu e poaki folau 'a e 'Eiki Minisitā Ngoue. Kei hoko atu e poaki tengetange 'a 'Eiki Nōpele Fusitu'á. Kei hoko atu mo e poaki 'a Tevita Lavemaau. Ko e toenga 'Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali honau uí, 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a Sea Le'ole'o

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. Tapu ki he 'Otua Mafimafi hotau lotolotonga. Fakatapu atu ki he 'Ene 'Afio Tupou VI, Tu'i totonu 'o Tonga. Fakatapu atu kia Nanasipau'u Tuku'aho ko e Kuini e fonua kae 'uma'a e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu atu ki he Hou'eiki e fonua kae 'uma'a e ha'a matapule kae 'uma'a e kakai e fonua. Fakatapu atu Tokoni Palēmia kae 'uma'a e foki e toenga e kau Minisitā e Kapineti. Fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e Falé. Tapu atu ki he kau Fakafofonga e Kaka'i kae 'uma'a e kau ngāue. Pea kole pē ke u fakamalumu atu pē he lotu lelei na'a tau kamata'aki he fakataha'anga ni. Hou'eiki 'oku tau fakafeta'i he, pea tau lau monū he taimi kotoa pē 'oku tau vakai, hā e mafimafi e 'Eiki, tō mai hotau vai, ta'imālie ai e kakai e fonua. Pea 'oku kei vilingia pē fuká 'i hotau fonua ni.

Hou'eiki he 'ikai ke u to e fakalōloa. Me'a hifo pē ki ho'o 'asenitá, 'i ai e ni'ihina na'a nau fetu'utaki mai he pongipongi ni ke 'ai 'enua me'a ke me'a ki ai ko u kole ki ai, ko e 2 pē, pea tau ki'i mālōlo pea tau foki ki he'etau 'asenitá. Ko e 2, kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke to e tokanga ki ai, pea ke toki me'a mai he 2 'anai. Ki'i me'a pē taha ko u ki'i fakamanatu atu kia moutolu Hou'eiki, ko 'eku fakamanatu pē kia moutolu fakamolemole. Kapau na'a mou manatu'i he Mōnité na'e fai 'etau lotu he Mōnité. Pea 'oku 'i ai e ongo Mēmipa 'oku 'i he mohenga 'o e faingata'a'ia, hūfanga he fakatapu. Pea 'oku 'ikai ko e lotu fakalukufua. Ka ko u kole atu pē ke mou kau 'i ho'omou lotu fakafu'ituitui. Moutolu ko ē Hou'eiki ko ē 'oku 'ikai ke fa'a maa'imoa lotú, feinga leva ke ke maa'imoa lotu koe'uhí ke fakatokanga'i 'e he 'Eiki e Feitu'u na. Pea ke fakatau folofola ki he 'Eiki 'o kole ki ai ke si'i kau atu e ongo Mēmipa ko eni 'i ho'omou lotú fakalukufua.

'I kai ke u to e fakalōloa Hou'eiki ko u tui ko e 'asenitá ena. 'Osi maau, 'e tukuhifo ki he Kōmiti Kakatō. 'Oku 'i ai 'etau Līpooti 'a Tongatapu 8, 4, 9 mo e 15. Mou me'a hifo pē ki he Fika 04, 'a ia ko 'etau 'asenitá ia. Ko u kole atu ke tukuhifo mu'a ia mo ia ki he Kōmiti Kakatō ke fai ki ai ha feme'a'aki. 'E Sea e Kōmiti Kakatō, me'a hifo ki he'etau 'asenitá, kamata'aki pē 'a e Līpooti Fakata'ú, hoko atu leva ki he Līpooti 'A'ahí. Ko hono faka'osí pē pea tau liliu 'o Kōmiti Kakatō. Hou'eiki, kapau te mou me'a hifo ki ho'omou *calendar*, 'a ia 'oku faka'ilonga'i melomelo 'a ia ko e 'uhinga ia ko e houa fakataha ia 'a e Fale ni. Ka koe'uhí 'oku ou kole atu ki he Hou'eiki fakamolemole, ke tau a'u pē mu'a ki he 'osi e uike kaha'ú, uike kitu'á he 'aho 23, tau ki'i mālōlo ai. 'Oku 'i ai e ngaahi ngafa fatongia pea te u folau au. Pea ko e Sea 'oku lolotonga 'i muli mo e Seá. 'I ai mo e Hou'eiki Minisitā te nau ki'i folau he me'a 'a e ngāue, 'i ai mo e Hou'eiki. Pea tau foki mai leva he 'aho 8, 'aho 8, me'a hifo pē ki ho'o *calendar* ke fakamolemole, ki ho'o tohi māhina. Foki mai leva he 'aho 8 'o hoko atu 'etau ngāue. 'A ia ko e 'aho 7 fakamolemole, 'aho 7 fakamolemole 'a ia ko e 'aho Mōnité ia. Te tau foki mai leva ai 'o kamata 'etau ngāue ai. 'O tau lele pē ai 'o a'u ki Tisema. Kapau te tau toki, ka ko e hā pē ha me'a te tau malava 'o fakahokó. Pea kapau 'oku mahino 'e 'ikai ke to e 'i ai ha'atau ngāue, pea ko u tui ko 'etau aofangatukú ko 'ene 'osi ia 'etau ngāue. Ka 'oku kei 'atā pē 'eta ngāue 'o a'u ki he ta'u fo'ou. Hangē pē,

<001>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Sea Le'ole'o: ... 'o e angamāheni 'o e me'a ko ē 'oku tau fa'a ngaue'aki he lolotonga 'o e ta'u.

Fakahā e fakahū mai fokotu’u Faka’ilo faka-Fale Alea Palēmia

Ko e me’a ‘e taha ko u ki’i fakamanatu atu Hou’eiki Nōpele ‘i loto he fo’i vaha’a taimi ko ení ko u ‘ilo pē na’e ‘osi a’u mai ho’omou tohi faka’ilo faka-Fale Alea ‘a e ‘Eiki Palēmia ka nau fakafoki atu koe’uhí ke mou fakakakato homou polokalamá ‘o fakatatau mo ‘etau Tohi Tu’utu’uni. Pea kapau ‘oku fiema’u ke ‘i loto ‘i he fo’i vaha’a taimi ko ení fakafoki mai ia he vaha’a taimi. Kuo ‘osi talaki ia he ongoongo ‘i Tonga ni pea ‘oku ‘ikai ke u lave’i pē ko hai na’a ne tukuange ongoongo ko iá kitu’a. Malu ‘aupito pē ‘a Fale ni ia. ‘Ikai ke, ka ko u pehē ke u lea’aki ai leva koe’uhí ‘io ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi faka’ilo faka-Fale Alea ‘oku ‘omai ki he Fale ni. Ka ko u kole atu pē ki he Hou’eiki moutolu e Hou’eiki ko ē ‘oku tokanga’ia ia ke fakafoki mai ‘o fakatatau mo e tu’utu’uni na’e ‘oatu ke mou fakapapau’í.

Lord Nuku: 'Eiki Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Lord Nuku: Ko ‘eku kole atu pē ‘a’aku ia koe’uhí ki he me’a ko ena ‘oku ke hanga ‘o tukumai ko e pehē ko e faka’ilo faka-Fale Alea e kau Nōpelé. Kole pē mu’a ke fakahoko pē ‘oku fai ‘e he Mēmipa Fale Alea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io.

Lord Nuku: ‘Oku ‘ikai ko e, he ‘oku ‘ikai ke u lave’i au e me’a ko ená pea ‘oku ‘uhinga ai ‘eku fakahoha’a atú he pehē leva ‘oku ‘i ai ha me’a pehē ‘i he Fale ni.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakamolemole.

Lord Nuku: Kapau ‘oku fai ha faka’ilo ‘oku fakahū atu ko e faka’ilo ‘oku fakahū atu he Mēmipa Fale Alea Sea. Ko e me’a ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakamolemole atu ‘Eiki Nōpele.

Veivosa Taka: 'Eiki Sea ki’i fakatonutonu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mo me’a lōua ki lalo. Ko e fatongia pē ia ‘o’oku fakamolemole. Ko e ‘Eiki Nōpele mei Tongatapu ‘oku ne fakahū mai ka ko e fakahū mai ‘e he kau Fakafofongá, ko e fokotu’u mai ‘e he kau, ke fakamālōlōo’i e 'Eiki Palēmia ‘e he kau Fakafofonga ‘o e ongo tēpile lōua fakamolemole atu.

Lord Nuku: Poupou.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ka ‘oku fakafofonga’i mai he taha ‘o e kau Hou’eiki Nōpelé. Fakamolemole pē ‘Eiki Nōpele mei ‘Euá he’eku lea ‘aki ‘a e lea ko iá pea ko u fakamolemole atu. Ko ‘ene lava ia ‘a e me’a ko u fakahoko atu ‘o fekau’aki mo hoku fatongia. Ko u pehē Hou’eiki tau liliu ki he Kōmiti Kakato ke fai hatau ngāue. Tau liliu ‘o Kōmiti Kakato.

(Na'e liliu 'o Kōmiti Kakato.)

Kōmiti Kakato

i. Me'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Tapu ki he Hau 'o Tonga kae 'uma'ā e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu atu ki he Pilinisi Ata kae 'uma'ā 'a Hou'eiki. Fakatapu ki he Palēmia Le'ole'ó kae 'uma'ā e Hou'eiki Nōpele e Falé, Hou'eiki 'o e Kapinetí mo e kau Fakafofonga e Kakaí. Mālō homou laumālie hoko atu 'etau fatongia kae 'oatu mu'a ha ki'i me'atokoni ke fai'aki homou me'á.

Ko ia 'e hoku kāinga 'ofeina kapau 'oku 'ikai ke mou ma'u 'a e manava'ofá ko e me'a noa pē 'a kimoutolu, he 'oku 'ikai faka'a'au 'o ngata e 'ofá 'a e manava'ofa. Ko ia mou nofo ma'u 'i he manava'ofa 'a ia 'oku mahu'inga taha 'i he me'a kotoa pē he kuo pau ke ngata 'a e me'a kotoa pē.

Hou'eiki ko e ki'i me'atokoni ena. Mou 'osi mea'i lelei pē feitu'u 'oku nofo ai e manava'ofá. Tā ko ē 'oku mole e me'a kotoa mo e ngaahi me'a kotoa pē 'oku mou 'ofa aí ka ko e manava'ofa he 'ikai mole ia.

Tau 'asenitá ena 'oku mou me'a ki aí. 5.1 tau kamata pē he, 'i he Minisitā Polisi 2016-17 hoko mai e 5.2 pea tau hokohoko mai. Me'a mai 'e Nōpele Fika 1 'o Ha'apai.

ii. Kole ke alea'i fakataha Lipooti Fakata'u Polisi 16/17 & 17/18

Lord Tu'iha'angana: Mālō 'aupito Sea. Pea ko u fakamālō he ma'u ho Sea he pongipongi ní. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakatō. Sea hangē pē ko ē na'e me'a ko e fokotu'u foki eni mei he 'Eiki Minisitā Akó kae 'uma'ā 'uhingá ke tukuhifo. Ka u kole pē 'a'aku ko e fakamatala fakata'u foki eni 'e ua. Ka ko u kole pē au 'uhingá ke alea'i fakataha pē ka ko u tui au ia ko e, 'e mei me'a pē Hou'eiki ia he fakamatala fakamuimui pea toki pāloti'i fakataha. Pea hangē ko eni ko e kole ko ē ke tukuhifo kole pē ki he 'Eiki Minisitā fai e fakamālō foki ki he 'Eiki Minisitā ko eni he ngāue ko eni tautēfito ki he ...

<002>

Taimi: 1030-1035

Lord Tu'iha'angana: ... fekau'aki ko eni mo e faito'o konatapu, pea 'oku ou tui 'oku tau, ko e kātoa pē 'a e kau Hou'eiki Mēmipa 'oku nau ma'u e ngaahi ongoongo mei he kautaha ongoongó, fekau'aki mo e ngaahi ngāue ko eni kuo lavá, fekau'aki mo e, tau ui pē ko e tau'i ko eni 'a e fu'u faingata'a ko ia 'oku hake mai ki he fonuá, fekau'aki mo e faito'o konatapu. Pea ko ia na'e fai ai e kolé, ki he Hou'eiki Minisitā. Fakamālō ki he Minisitā kae 'uma'ā e Komisioná, mo 'enau kau 'ofisa mā'olunga pea pehē ki he kau polisí, 'i he ngaahi fakahoko fatongia ko eni kuo fakahoko fekau'aki mo e me'a ko eni ko e faito'o kona tapu. Pea ko ia e kolé, ki he 'Eiki Minisitā, he 'oku hā pē 'i he lipooti ko eni, te u lave pē au he lipooti fakamuimui, 17/18, 'o e peesi 12 mo e peesi 13, fekau'aki mo e ola ko ia 'o e ngaahi ngāue ko iá.

Ka 'oku ou tui 'e me'a mai pē e Minisitā he fiema'u ki he me'a 'a e Hou'eiki Fale Aleá mo e kakai e fonuá, ki he ngaahi ngāue ko eni kuo lavá, 'a ia ko eni kuo tau fa'a fanongo ai he ongoongo, pea 'oku ou tui ko e me'a tonu mai eni mei he 'Eiki Minisitā, ka 'e lava pē, he 'oku 'i ai mo e ngaahi ngāue maheni foki, na'e toki 'i ai e pa'anga na'e fakalahi atu mahalo 'i he Patiseti 'i he ta'u fakapa'anga ko eni kuo 'osí, 18/19, 'oku ou tui, ka 'i ai ha ngaahi me'a ai, 'e lava pē 'e he 'Eiki Minisitā ia 'oku ne pehē 'oku tonu pē ia ko e ngaahi fakamatala ko eni te ne 'omai ki he Falé, mou me'a mai ki ai e kakai e fonuá. Kole ke ne me'a mai 'aki mu'a ia, he 'oku ou tui 'oku fiema'u 'e he Fale Aleá mo e kakai e fonuá, ke nau me'a mai ki he tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'a e fakahoko fatongia ko eni 'a e Potungāue Polisi, fekau'aki mo e faito'o kona tapú. Pea ko e uá pē mu'a, 'Eiki Minisitā, ka fai mu'a ha'o me'a 'i he 'osi e, fekau'aki, kau foki mo e me'a ko iá 'i he fo'i mafola lahi 'i he fonua he taimi ni, 'a e me'a ko e me'atau ta'efakalao na'a 'oku lava mo ia ke fai mai ha me'a ki ai 'a e Minisitā he fakama'ala'ala ko ení, kae toki hoko atu 'a e me'a 'a e kau Mēmipa. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea. Tapu ki he 'Eiki Tokoni Palēmia, pea pehē ki he Kau Fakafofonga Hou'eiki 'o e fonuá, pea fakamālō ki he 'Eiki Nōpele 'i he fehu'i lelei kuo fakahoko mai 'i he pongipongi ni, kae pehē 'eku faka'apa'apa lahi ki hoku kaungā Fakafofonga 'o e Kakaí. Mālō ho'omou laumālie ki he pongipongi ni, Hou'eiki, ka u fakalavelave atu mu'a ki he fehu'i 'oku 'omai, pea 'oku ou poupu pē, 'e Sea, ki he fokotu'u kuo 'omai 'e he Fakafofonga 'Eiki Nōpele, ke fai pē ha feme'a'aki lōua 'i he ongo lipootí, 'a ia ko e Lipooti he 2016/17, mo e 17/18.

iii. Fakamatala Minisita Polisi fekau'aki mo e ngāue ke tau'i faito'o konatapu

Fekau'aki mo e kaveinga ko eni 'o e faito'o konatapú, 'Eiki Sea, hangē pē kuo mea'i 'e he Hou'eiki, ko e kaveinga ni 'oku hokohoko atu 'a e ngāue ki hení, 'oku 'ikai ke pehē 'oku 'alu, mo tu'u. 'A ia, ko e hangē pē 'oku mou mea'í, na'e, kapau te mou me'a ki he Lipooti ko ē 'o e 2016/17, pea mou fakatauhua ia ki he Lipooti 'o e 18/19, 'e 'ilonga leva ai 'a e toki kamata ko ē 'a e ngāue kakato mo mahino, mo 'osikiavelenga ki he faito'o konatapú 'i he Lipooti 'o e 18/19. Ko e kongā lahi 'o e ngaahi fakamatala hia ia 'oku 'asi 'i he 16/17, meimei ko e hia angamaheni pē ia. Mou me'a ki he peesi 11 mo e 12, fakamatala ai ko ē, 'o e 16/17, ko e ngaahi fakamatala ia ko ē 'o e ngāue ko eni kuo fakahokó e. 'Oku 'ikai ke 'asi ai ha *drugs* ai. Ko e ngaahi hia anga maheni pē ia, neongo ko e kongā pē ia e ngāue faka-Polisi. Hangē ko eni, ko e taha ia e ngaahi lava me'a na'e fakahoko he vaha'a taimi ko iá ko hono ma'u 'o e pa'anga, Sea, na'e 'ave, na'e toho ta'efakalao ia 'e he ni'ihi he pangikē, 'o 'ave ia ki muli. Ko e ni'ihi ko ení 'oku nau vilo holo he Pasifiki 'o fai e ngāue ko iá, pea na'e ma'u ia 'e he pangikē, 'o fetu'utaki vave mai ki he Potungāue Polisi, 'o ma'u ia 'i he ngaahi me'a faitā, 'o puke e ni'ihi ko ení, te'eki ai ke nau mavave mei Tonga ni. Pea ko e ki'i me'a na'a nau fai 'enautolu ia mahalo 'i he motu 'e ua he Pasifiki, pea nau ōmai ke tolu 'aki a Tonga ni. Ko 'ene a'u mai ko ē ki he fakamatala 'o e 18/19, kamata ai ke 'asi 'a e faito'o konatapú, ko hono 'uhingá ko e va'a makehe ki hono tokanga'i ...

<006>

Taimi: 1035-1040

‘Eiki Minisitā Polisi: ...Ko e faito’o konatapu pē ko e *Task Force* na’e fokotu’u ia ‘i he ‘Epeleli ‘o e ta’u kuo’osi ‘o lele mai e ngāue ‘o a’u mai ki he ta’u ni. Ko e fo’i va’a makehe pē ia na’e filifilia ‘a e kau polisi ki ai ‘o ui ko e *Task Force scan* honau *background* ke mahino ‘oku nau ‘ata’atā mo’oni mo’oni mo ha fa’ahinga tu’uaki’i pē kae lava ke fakapapau’i ‘oku falala’ia ‘a e ngāue ko ē ‘oku nau fai ‘o lele mai ai ‘o a’u mai ki he ‘aho ni ko e ngaahi ola ‘oku me’a ki ai ‘a e Hou’eiki mo e kakai ‘o e fonua ki hono puke ‘o e ni’ihi pea mo e faito’o konatapu ‘oku *confiscate* mei he kau tila ko e ngāue ‘a e va’a ko eni fengāue’aki pea mo e va’a ‘oku ui ko e *TRG* ko e *Tactical Response Group* ‘a ia ko e va’a eni ia ‘o e fakamahafu pea mo e va’a ‘oku nau tauhi ‘a e kulī fakatotolo ko e va’a ia ‘e tolu ‘oku nau fengāue’aki ki hono fakatotolo’i nau *focus* pē ‘i he faito’o konatapu pē ‘Eiki Sea pea kau ki ai hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele mo e me’atau ta’efakalao.

‘Oku to e kau mai pea mo e potungāue ko ē ko e *Custom* ‘oku ‘i ai ‘enau va’a ko e *Intel* ‘oku ngāue mālohi mai mo ia ‘Eiki Sea ‘oku nau fengāue’aki mo e Potungāue Polisi. Ko e ‘uhinga ia ‘oku lava ai ke fevahevahe’aki ‘a e fakamatala pē ko e *intelligence* ‘o lava ke ‘o ola ‘o a’u mai ki he ‘aho ni. ‘A ia ko e *statistic* ke mou me’a ki ai he 18/19 ‘oku ‘ikai ko e *update* kakato ia ‘oku lele pē ‘a e ngāue ‘o a’u mai ki he ‘aho ni hangē pē ‘oku mou mea’i na’e ‘i ai ‘a e toko 15 na’e toki puke eni kimui ni uike 2 kuo ‘osi atu fekau’aki pē pea mo e ngāue ko eni. Pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi *operation* kehe ‘oku lelelele atu pē mo ia.

Sea na’e ‘a’ahi atu ‘a e motu’a ni ki Nu’usila pea mo e Komisiona ki he’enau potungāue polisi pea na’a ku fengāue’aki ai ‘Eiki Minisitā Polisi, Minisitā *Custom* ko e Tonga eni pea na’a ku a’u ai ki he *lab* ko ē ‘oku ‘ave ki ai ‘a e faito’o konatapu ‘o sivi ai ‘o fakamahino ‘a e ‘alunga ko ē ‘o e faito’o konatapu mei Tonga ni ‘oku ‘ave ‘o sivi pea iku ‘o ‘ave ‘o faka’auha. Kā ko e sivi ko ia ‘oku ‘omai ai ‘a e la’i *certificate* ‘o fakapapau’i mai he Fakamaau’anga ‘io ko e me’a ko ē na’e puke mai ko e faito’o konatapu ko e kalasi ko e me’a pea ko hono lahi ko e me’a. Pea ‘e lava pē ‘o talamai ‘ikai ko e me’a ko ē na’e puke ia ko e mahoa’a ia pea ko hono lahi ko e me’a, pea ‘oku ‘omai pehe’i pē ‘o ‘omai ki he Fakamaau’anga Sea ke fakapapau’i fakasaienisi ko hono ‘uhinga ko hono fakamo’oni’i ‘i he Fakamaau’anga.

iv. Kau he ngāue kau polisi hono puke ngaahi me’atau tauhi ta’efakalao

Pea ko e ngāue ko ia Sea ‘oku ‘alu fakataha pea mo hono puke ‘o e ngaahi me’atau ta’efakalao ko e taha ‘o e monū’ia’anga ‘o Tonga ni na’a ku pehē ‘e au ia ‘oku pehē kātoa ‘a e Pasifiki. Toki hoko ko eni ‘a e palopalema ‘i Nu’usila toki mahino kiate au ko e tāpuaki eni ia ‘i Tonga ‘oku makehe, talu pē tu’u e lao ia ko ē ki he mahafu mo e me’atau ‘oku *require* ia ai ke hiki e *serial number* kotoa pē ‘o e me’atau pea mo hai ‘oku ne lēsisita mo laiseni ‘i muli foki ia ko ‘ene ‘alu atu pē ‘a e tokotaha ia ‘o fakatau e me’atau ‘o ‘alu ia mo ia ‘oku fa’a faingata’a ia ke *trade* e me’atau. ‘I Tonga ni ka ma’u mai ha me’atau ia ‘e ‘ilonga pē me’atau na’e hū fakalao mai ko hono lēsisita ko ē ‘i ‘api polisi ‘oku lēsisita ai mo e fika ‘o e me’atau ‘oku tā tongitongi ia ki he me’atau pea ko e ngaahi me’atau ko ē ‘oku puke mai ‘oku ‘ikai ke ‘asi ‘oku lēsisita ‘i ‘Api Polisi ‘oku mahino ia me’atau ta’efakalao ia. Na’e te’eki ke ‘oange ia ke lēsisita pea ‘oku kau mo ia ‘i hono puke ko ē he kau polisi ‘a e ngaahi me’atau ta’efakalao pehē kau ai mo e mahafu ta’efakalao ‘oku puke ko ia ‘e he potungāue.

v. **Teu fai ki Fisi fuofua fakataha kau Minisita Polisi Pasifiki he polokalama tau’i faito’o konatapu**

Kā ‘oku tau fakamālō atu pē Sea ko e ngāue ko eni ‘oku fakahoko ‘e he va’a ko eni ‘o e *Task Force* ‘oku ‘ikai ‘aupito ke faingofua ‘e Hou’eiki kuo hā mai he taimi ni kuo a’u ‘a e feinga totongi fūfū ‘a e ni’ihi pehe ni ‘oku a’u ia ki he Potungāue Polisi pea ‘oku a’u e feinga ia ki he *Task Force* ke totongi kinautolu kae lava ke to e vilo mai ‘a e faito’o konatapu ia kitu’a pea ‘oku tau fakamālō pē ko e fonua ni na’e tuku ki langi ko e mo’oni ia ‘e ha’u fakataha pē ‘a e uite ia mo e tea kā ‘i he tō ‘a e lā’a ‘oku ikuna ma’u pē ‘a e lelei, kā ko ē fakamālō’anga ia Sea he kapau ‘e kapau ‘e to e hūhūkia mo e va’a ko eni ‘oku te’eki ‘aupito Sea ke tau a’u tautolu ‘oku mau ‘ilo ko e kongia ia e ‘uhinga ‘oku fai ai ‘a e folau ko ē ki Nu’usila he ‘oku mau nga’unu...

<007>

Taimi: 1040-1045

Eiki Minisitā Polisi : .. ke tu’u faka-Pasifiki kātoa ‘a e ngaahi fonuá, na’e ‘uluaki fokotu’u eni ‘e he Minisitā Polisi ko ia ‘a Nu’usilá, pea ‘oku ne tali ‘e ia. Talu e tu’u ‘a e Pasifikí ‘oku te’eki ke u ‘ilo ia ‘e au pē kuo ‘osi fakataha ‘a e kau Minisitā kau Polisi, pea na’a ku fehu’i ki ai, talamai ‘e ia ‘oku ‘ikai ke ne mea’i ‘e ia ha me’a pehē. Na’a ku fokotu’u ke fai e fakataha ko iá, ke mau tu’u fakataha, pea u fakahoko ange. ‘Oku ‘ikai ke tau talanoa fakataha kitautolu ia, ka ‘oku *connect* ‘a e kau *dealer* ia. *Everyday* ‘oku nau talanoa kinautolu. Pea ko e ‘uhinga ia ‘oku nau sitepu ‘e 5, 6 ai kinautolu kimu’a ‘i he va’a fakahoko laó, pea ‘oku tali eni, pea ‘oku ‘i ai e fokotu’utu’u Sea, ke fakahoko ‘a e fuofua fakataha ko eni ia ki Fisi. Ka ko e taumu’á ke nga’unu ke tu’u fakataha ‘a e ngaahi Potungāue Polisi ‘a e Pasifikí, ke malu’i e ngaahi *issue* faka-malu’i kau ai ‘a e faito’o konatapu, pea mo e me’ataú. ‘Oku ‘i ai ‘a e ongo’i, ko hono ‘uhingá ko e fakatapu’apu fo’ou ‘o e me’ataú ‘i Nu’usilá, ‘e lava leva ke mo’ui ‘a e hū ta’efakalao ‘a e me’ataú ki aí. Ko hono ‘uhingá ‘oku lokoloka ‘e he Pule’anga Nu’usilá, pea liliu ‘enau Lao ko ē kau ki he me’ataú. Ka ko e taumu’á ia ke tau nga’unu, ‘o tu’u faka-Pasifiki pē ko e tu’u fakalūkufua. Ko hono ‘uhingá pē Sea, ko e *connectivity* ‘a e kau *dealer*, ‘oku ki’i ma’olunga.

Tokanga ke tokanga’i pea vahe makehe kau ngāue fakatotolo faito’o konatapu

Ka ‘oku pehē ‘a e fakamālō Sea, ko hono ‘uhingá pē ko e fai fatongia ko ia ‘etau fānaú. ‘Oku tu’ukāivi foki e motu’á ni ‘e Eiki Sea, ‘oku ou tui mālohi au ia ko e va’a ko ē ‘oku nau ngāue kau ki he faito’o konatapu mo e me’ataú, he ko e ngāue ‘oku pehé ni. Ko ‘ene fiema’u pē ha feitu’u ke kumi, ‘oku ‘uluaki mu’omu’a ma’u pē ‘a e va’a fakamahafú ‘o *clear out* ia, holomui mai nautolu, hoko atu ‘a e fanga kulí, *sniff* ia, hoko atu e kau fakatotoló. ‘Oku ou tui au ko e ngaahi va’a ko iá Sea, ‘oku totonu ia ke totongi makehe, mo ha to e va’a pē ‘oku tu’u taupotu ki he faingata’á. ‘Oku mou mea’i pē na’e ‘i ai ‘a e ‘Ofisa Polisi na’e lavea ia, ko e *front line* ia. ‘Oku ‘ikai ko e ngāue kotoa pē ‘a e kau polisi ‘oku *front line*. ‘oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku nofo ‘i ‘ofisi. Pea neongo ‘oku ou faka’apa’apa ki he polisi kotoa pē, ka ‘oku ou feinga Sea, ke fakatokanga’i makehe ‘a e ni’ihi ‘oku o ‘o foaki ‘enau mo’uí, ko hono ‘uhingá ko e ngāue ko eni. Pea ‘oku ou tui au ia ‘i muli Sea, ‘oku hoko eni ia ‘oku vahe makehe ‘a e ni’ihi ia ko iá.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia.

vi. Hoko atu ngāue Vā'a Faito'o konatapu ki Vava'u

'Eiki Minisitā Polisi : Ko hono 'uhingá hange tautautefito ko ē ko e va'a ko e *SWAT* 'i muli 'oku ui ia 'i Tongá ni ko e *TRG*. Ko e 'ō atú ia kapau 'oku faka-mahafu mai 'a e faha'i 'e tahá, 'e 'ō atu 10 'e foki toko 6 mai ia. Pea 'oku ta'epau 'a e ngāue ko iá, pea ko e 'uhinga ia 'a e vivili ai 'a e motu'á ni Sea, ke 'i ai ha *scheme* pehē 'i he kaha'ú, pea 'oku ou 'osi talatalanoa pē pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'angá. Pea ko u fakafeta'i 'oku tali lelei 'e he Minisitā Pa'angá, 'a e fakakaukau ko iá, ke 'oange ha fokotu'u ke fakakaukaua, kapau 'e iku 'o lava, 'e iku mai mo ia ki he fale ko ení, 'e 'Eiki Sea. Ka ko e lave ia fekau'aki mo e *drugs* 'oku 'ikai ke tu'u 'a e ngāue ko iá, 'oku hokohoko atu he 'oku mau tokanga'i Sea. Hangē 'oku mou mea'í, 'oku lolotonga langa he taimí ni 'a e 'api Polisi fo'ou 'i Vava'u, ko e taumu'á ke 'ave ki ai 'a e va'a pehé ni ki Vava'u, ko e taumu'a ke 'ave ki ai mo e kulī fakatotolo, pea pehē foki ki hono *upgrade* 'a e *security* 'i he airport, mala'e vakapuná ko hono 'uhingá ko e *international airport* foki 'a Vava'u ia pea mo e ngaahi 'ioté. Ko e taumu'a ia 'i he taimí ni, pea na'e fai 'a e sio 'i he 'eku folau pea mo e Komisioná ki Nu'usilá, ki ha vaka le'o, 'oku toe ki'i lahilahi ange 'i he vaka fakahaofi mo'ui ko ia 'i he taimí ni. Na'e 'omai 'a e mōtolo 'o ma sio ki ai. Toko 3 pē te nau *operate*, ka 'oku ne lava 'o uta 'a e toko 20. Pea ko e fakakaukau ia koe'uhi ko e sio ki Vava'u pea mo hono ngaahi 'otumotú, kae pehē pē ki Tongatapu. Kae mahalo 'e fe'unga pē Sea ke u fakahoko atu, 'oku 'ikai ngata 'a e ngāue ko eni ki he *drugs*, 'oku lolotonga hokohoko atu pē, pea mo'oni e laú, 'oku fai e *aim high* ka ko e ola ko ia 'oku ma'ú 'oku kei kamakamata atu ia 'i lalo. Ka ko e taumu'á, 'oku tāketi pē ki 'olunga. Ko e fakakaukau ia Sea, pea mo e fakamālō 'a e pou pou mo e tokoni 'a e kakai e fonuá, mahalo ko e ki'i tali nounou pē ia 'oku lava 'oatu ki he 'Eiki Nōpelé mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Minisitā. 'Oku 'i ai ha taha 'oku 'i ai ha me'a 'oku fie me'a ki ai, pea mou me'a mai. Me'a mai Minisitā Ako.

'Eiki Minisita Ako : Tapu mo e Sea 'o e Kōmiti Kakatō, tapu mo e Tokoni Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí. Tapu mo e Hou'eiki Nōpele e fonuá, tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Sea, tau fakafeta'i ki he 'Otua, 'etau a'u mai ki he 'aho fo'ou ko eni..

<008>

Taimi : 1045-1050

'Eiki Minisita Ako : ... kei vilingia pē fuká 'i he funga tauá pea kei angi iki pē 'a Fangatapu. Kei tu'u pē fu'u Toa ko Hāngaitokelau, kei tu'uma'u pē 'ene pālōmesi, té u 'iate kimoutolu 'o a'u ki he ngata'anga 'o mamani. Tau fakafēta'i ai.

Fakamālō'ia ngāue ke tau'i faito'o konatapu tu'unga pē he taki lelei Minisita Polisi

Kuó u fakamālō ki he Minisita Polisi he fakamatala ko eni kuó faí, pea kuó u fiefia lahi 'aupito ki he ngāue ko eni kuó ne fakahokó. Pea ko e me'a kuó u fiefia lahi ai, koe'uhí ko e palopālema ko ení 'oku tau fēkuki mo ia ko e 'uhí ko e faito'o konatapu mo e 'aisí. 'Oku meimei ko e uike kōtoa pē 'oku ha'u ai 'a e ongoongo lelei kuó puke 'a e ni'ihí ko e 'uhí ko e ngaahi me'a ko ení. Pea 'oku 'i ai 'a e faka-fiemālie lahi 'aupito 'o hāngē ko hoku vāhenga 'o'oku, 'oku 'i ai 'emaui Polisi faka-kolo. Mau fēngāue'aki lelei 'aupito Minisita Polisi pea mo e Potungāue Polisi ko ē 'i Mu'á.

Nau tokoni lahi ‘aupito ki ate kimautolu ko e ‘uhí ko e fanga ki’i tamaiki ‘oku pāu’u mo e fanga ki’i tamaiki ‘oku konā, fakakina pea ‘oku tokoni lahi ‘aupito ia Minisita Polisi. ‘Oku mau fēngāue‘aki vāofi ‘aupito, ‘aupito mo ho’o kau ‘Ofisa ‘i Mu’á. Pea ko ia ‘oku pēhē ‘a e fakamālō, pēhē mo e fakamālō ki he kau ‘Ofisá hono kotoa. Ko e me’a ‘oku ou fiefia ai ko ho’o fo’i *task force* ko ena ‘oku nau hanga ko ē ‘o kumi ‘a e faito’o konatapu. ‘Oku ‘ikai ke lava ké nau māuea ‘i hano totongi’i kinautolu pē ko e hā, ka ‘oku fai lelei ‘a e ngaahi fatongia tupu pē ia mei ho’o taki lelei ‘Eiki Minisita. Mālō.

Sea Kōmiti Kākato : Mālō.

‘Eiki Minisita Polisi : Sea, fakamolemole pē kae to e faka-kākato atu pē mu’a ko hono ‘uhingá, kapau ‘e me’a ‘a e Hou’eiki ki he peesi 11 ‘o e Lipooti 2017/2018, peesi 11, ko e ola e ngāue 19, ngaahi fakatoto mā’olunga. Ka u ki’i lau nounou atu pē Sea. “‘I hono fokotu’u ‘a e Va’a mākehe ki hono Faka-fēpaki’i ‘a e faito’o konatapu ‘i he vaha’a taimi ‘o e Lipooti ni, na’e faka’ilo ai ‘a e toko 17, puke ‘a e faito’o konatapu kilo ‘e 2.3 mo e maliuana kalami ‘e 291”. ‘A ia na’e puke ‘a e toko 17 Sea. Ko e ‘uhinga ko ē na’e ‘ikai ké u fie lave ai ki ai, he ‘oku ‘ikai ko e fika fakamuimui ia. Ko e fika fakamuimui, mei ‘Epeleli ‘o e ta’u kuo ‘osi ki he ta’u ni, ko e toko 308. 308 kuo ‘osi puké pea ko e fika ko iá ‘oku *on going*, ko e ‘uhingá ko e Lipooti ‘oku ki’i fuoloa. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kākato : Me’a mai Ha’apai 12.

Mo’ale Finau : Sea, tapu pea mo e feitu’ú na. Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku fu’u me’a lahi té u fie lave ki he Lipooti, ko e ki’i me’a pē eni ia ‘Eiki Sea fekau’aki pē ia mo e *traffic*. ‘I he peesi 11 ‘oku ‘asi ai.

Sea Kōmiti Kākato : 17/18?

Tokanga ki he founga ngāue kau polisi ta’ofi ‘eke laiseni mo e kuata kae kiu e hala

Mo’ale Finau : ‘Io, 17/18 eni. Ko e me’a ko eni fekau’aki mo e ta’ofi ko ē ‘a e ngaahi me’alele ‘i he Sea, ‘oku fai ‘a e ngaahi *check point* foki, ‘o fai ko ē hono ‘eke e ngaahi laiseni, kuata mo e ngaahi me’a ko iá. Kuó u fakatokanga’i e ngaahi me’a ko eni ‘Eiki Sea, ‘oku fa’a hanga ‘e he ‘ū ta’ofi ko eni ‘o uesia ‘a e ngaahi fēfononga’aki. Kae tuku ke ‘oatu pē, ko e fakakaukau pē eni ia ‘oku fokotu’u atu ki he ‘Eiki Minisita. Tau pēhē ko e *check point* ‘i Tufumāhina he hifo ko iá, pea tu’u leva ‘a e kau Polisi ‘o ta’ofi. Ko e fu’u kiu ko ē he halá, lele mai ko ē ki koló ni, ‘oku mei a’u mai pē ia ki hē, ‘a e tu’u ‘a e fu’u lainé ki hono ta’ofi, tau pēhē ko e fo’i tokotaha ke *check* ko ē ‘ene laiseni.

Ko e ki’i fakakaukau ko eni ‘Eiki Sea, ko kimoutolu ko ē ‘oku mou fa’a me’a atu ki mulí ‘oku hāhāmolofia ke fai hā fa’ahinga *check point* ia ke *detail* pēhē, ko e ta’ofi ko e *check* hā laiseni pē ko ha me’a. ‘Oku toki fakahoko pē ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘Eiki Sea ‘o kapau, tau pēhē kuo lele atu ‘a e Polisi ‘i mui, tau pēhē kuo sifā ‘a e tama ia ‘i mu’á mei he *lane*, té ne *pull* ‘e ia ‘e ia ‘uhingá foki ‘okú ne maumau’i e laó pē ‘oku konā, té ne *pull* ‘e ia ‘a e tama ko iá. Pea ko ‘ene *pull* pē ko iá ki he hia ko ē ko ‘ene sifā he *lane*, *check* ai pē laiseni mo e me’a kōtoa, ma’u kōtoa. ‘A ia tau pēhē pē ‘etautolu ia, ko e ‘aho mala’ia ia ‘a e tama ia ko iá ‘i he’ene maumau lao ‘a’ana ia he’ene lele ko ē he leini kehé ‘o ma’u ai mo e ngaahi me’a kehekehé ia.

Ko e taha foki 'o e ngaahi 'uhinga 'Eiki Sea 'o e fo'i fakakaukau ko ia, 'uhinga foki ko e lahi ko ē 'a e, ko e *population*, ko e tokolahi ko ē 'a e *traffic*. 'Uhingá he 'oku fakavalevale foki ia ke tau ta'ofi 'e tautolu ia hā me'alele 'e taha ka e kiū e ia ki Nuku'alofa, kae tu'u ai 'a e kakaí mo e ngāue mo e me'a ko íá. Kaikehe, mahalo pē foki ko e founga ngāue, 'ikai ké u hanga 'e au 'o faka'ikai'i.

Taimi: 1050-1055

Mo'ale Finau: Ka u 'atu pē fakakaukau ko ení 'e 'Eiki Minisitā koe'uhí ko e natula ko ē 'etau, hono fai ko ē me'a ko íá pea 'oku, 'a ia ko e, pē 'e lava pē ke tau pehē 'oku lele pē polisi ia pea ne fakatokanga'i ia pē 'oku tau pehē 'oku parking e tama ia ko ē 'i māketi. 'Alu atu e polisi ia ha'ane fakatau pē ko ha fa'ahinga me'a, 'o luelue atu ia 'o sio he laiseni 'oku *expire* e laiseni, ma'u ai leva ia ai he taimi ia ko íá ē. 'A ia 'oku meimei pehē 'a e anga ko ē tu'u fakamāmani lahi ko ē ki he tila ko ē mo e *traffic* ko e 'uhingá ko e tokolahí. 'Oku 'ikai ke 'uhinga, mahalo pē 'oku 'i ai pē ha kakaí te nau toitoi ai, ko hono mo'oní foki Sea he 'ikai ke haohaoa 'a e māmani ko ení he toi 'a e ni'ihi 'oku nau kākā 'ikai ke o laiseni. Ko e poini 'oku ou 'o hake 'e au ia hení ko e founga ngāué pē 'e lava ke fai e me'a ko íá. Pea, pē ko 'etau fou pē hē. Ka ko e uesia ko ē 'i he fou ko ē he ta'ofi, 'oku 'asi mai 'Eiki Sea 'oku mo'oni e uesia ia ko íá. He 'e ta'ofi e tokotaha pē toko ua 'i Tufumāhina pē ko Vainī, 'o fai e hiki tikité ia mo e ngaahi me'a ko íá kae *mark time* atu e fu'u toengá ia mei mui 'ikai ke lava ia kia nautolu. Ko ia ko e ki'i me'a pē ia ko u ki'i tānaki atu pē 'a'aku ia ki he lipooti ko ení na'a lava ke fai hano to e vakai'i mo ha to e founga ange 'e taha. Ka 'ikai, pea tau fononga pē ai ka ko e hoko ko ē 'a e maumau 'i he'eku fakatokanga'i 'Eiki Sea 'i he'eku 'alu 'i he halá 'oku hoko 'a e me'a ko íá 'Eiki Sea. Ko ia pē mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'e 12. Ki'i me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Ko u fakamālō ki Ha'apai 12 'i he fakatokanga'i 'o e palopalema ko ení 'oku 'ikai ko hono toki 'ohake eni Sea. Pea ko u kole fakamolemole atu pē ki he kakaí e fonuá kapau 'oku 'i ai ha uesia 'i he ngāué. Ka na'e toki fakamavahe'i mai foki kimui ni 'a e fatongia ko ia ki hono sivi 'o e faka'ulí, foaki 'o e laiseni faka'uli mo e laiseni ki he me'alele fakata'u, sivi fakata'ú mo e laiseni fakakuatá. Ko e ngāue ko ení na'e fālute ia 'e he Potungāue *Traffic* pea toki fakamavaeua'i mai pē kimui ni 'o 'ave 'a e ngaahi founga sivi ia mo e totongi 'o e laiseni ki he *MOI* pē ko e *Transportation* 'oku 'i ai. Kae tuku pē 'a e *enforce* ki he Potungāue Polisi pē. 'A ia ko e me'a pē 'a e Potungāue Polisi ia 'oku faí ko e fakapapau'i 'oku fakalao pea kakato 'a e ngaahi fiema'u fakalaó ki ha me'alele saliate mīsini kae toki lele 'i he hala pule'angá. 'A ia ko 'enau me'a ia 'oku fakahokó ko hono sivi 'a e ngaahi kuatá pea mo e laiseni fakata'ú mo fakapapau'i ko e faka'ulí 'oku laiseni. 'Oku ki'i lahilahi e lāunga he taimi ni Sea 'oku 'omai fekau'aki pea mo e tūkunga 'oku 'i ai 'a e kau faka'uli me'alelé 'i Tonga kae pehē ki he *quality* 'o e ngaahi me'alelé.

'A ia mahalo 'oku mea'i pē 'e he Hou'eikí, 'oku lahilahi 'a e me'a ko e maama taha 'i he hala pule'angá he po'ulí. Hangē 'a e ngaahi 'ū me'alele maama uá ia ha paikí, hūfanga he fakatapú. Lahi 'aupito 'a e me'a ko e maama taha. Ko e taimi foki Sea he taimi ko ē na'e fai pē ki'i fakahounga ko hono 'uhingá 'oku pehē ni. Ko e lolo ko ē me'alelé 'oku te lava kita ia 'o sivi 'o 'ilo pē, teke maha fakakū, ha fa'ahinga lolo pē he me'alelé. Ko e fo'i maamá ia he 'ikai ke te lava

kita ha'u 'o ki'i fisifisi'i atu pehē atu, te ke pā fakakū koā. 'E lava pē ko 'ete toki lele mai pē kita he halá 'oku pā ia 'o maama taha atu ai pē hē. Pea 'oku fa'a fai e faka'atu'i he taimi pehē. Ka ko e taimi ni ia Sea 'oku, mahalo 'e fakamo'oni pē kakai e fonuá, fu'u lahi 'a e me'a ko e lele maama taha a'u pē ia 'o lele fakapo'uli. Ko e lele atu ko ē he halá 'o fetaulakí, fo'i tepi mai pē 'oku 'ikai pē ha fo'i maama ia. Ko e lea atu ki he, faka'uli ko e, fakamo'ui e maamá, tu'u ia 'o, 'ikai pē ke 'i ai ha fo'i maama ia 'e taha. Pē 'oku anga fēfē 'a e 'i ai 'a e laiseni fakata'u mo e kuata, 'ikai ke 'i ai ha fo'i maama ia 'e ulu. Pea ko e ngāue ia 'oku pehē ko ē 'e he kau polisi' 'oku fakapotopoto tahá. Ko e taimi ko ē 'oku tokolahi ai e me'alelé, ko e taimi ia ke *check* ai e kakai he ko e 'uhingá he 'oku tuifio mai, toitoi mai 'a e ni'ihī pehē ia he tokolahi ko ē 'a e 'ū me'alelé. He 'ikai ke tali ia ke tokosi'i ke nau, toki tepi tokotaha mai nautolu he hala pule'anga he 'e fu'u 'ilonga lelei ia ai 'e puke kinautolu ia. Pea 'oku nau afe nautolu ia 'o toitoi mai he 'ū me'alele ko ē 'oku tokolahí. Tau pehē, kapau 'oku fai ha *check point* heni, te nau afe nautolu 'o tau 'i mu'a mahalo ha mita 'e 400 'o tali ai ki ha me'alele 'oku 'otu'otu mai 'e 7, toī mai nautolu 'i mui ai, ha'u pē ko iá fakalaka ē. Pea 'oku motu'a e founa ia ko ení ki he Potungāue *Traffic*. Ka mou kātaki pē ko e natula ia e ngāue ka ko u tui pē 'oku me'a mai 'a e potungāue 'i he ngalu'eá. 'Oku mole ke mama'o ko ha feinga eni ia ke fakafe'ātungia'i 'a e fefononga'aki 'a e kakai, ko e kumi holo eni ia 'o e ni'ihī ...

<001>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Minisitā Polisi: ... ni'ihī ko ē 'oku nau, 'ikai ke pou pou ke tauhi 'etau Lao ke kakato mo haohaoa pea mou kātaki pē 'e fai ha fakahoko ki ai 'e Ha'apai 12 ki he me'a 'oku me'a mai he Feitu'ú na mo tokanga ki aí. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele Fika 1 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pea mo e Feitu'ú na Sea tapu atu ki he Tokoni Palēmiá pea kole pē Sea ke u hūfanga atu he fakatapu kuo 'osi hono aofakí. Kae tuku pē mu'a Sea ke mau kau atu mo e ni'ihī 'a ia kuo nau 'osi me'a 'i mu'a fekau'aki pea mo e līpooti ko ení. Hangē pē Sea ko e me'a 'oku mea'i he Fale 'eiki ni kole foki 'e he Hou'eikí e taha 'o e Mēmipa 'o e Hou'eiki Nōpelé ke lōua pē mu'a 16/17, 17/18.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Ka 'oku 'i ai pē ha me'a 'oku tokanga ki ai, mahalo 'e 'Eiki Sea ko e me'a mahu'inga taha pē eni ia 'a eni ko ē 'oku me'a mai he 'Eiki Minisitā. 'Oku tau fu'u tokanga 'aupito he ko e talu 'a e hū 'a e Pule'anga ko ení mo 'enau tokanga he 2014 ki he me'a ko e *drugs*. 15, 16, 17, 18, 19 eni 'Eiki Sea. Mo'oni pē 'oku fai hono puke ka 'oku kei 'asi lahi pē 'a e me'a ia ko ení 'Eiki Sea 'i he fonua ni 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Minisitā ko u manatu lelei pē ki he me'a 'oku ke fa'a me'a 'aki 'i ai ho polokalama he letiō pea mo e 'Eiki Palēmiá. 'Oku 'i ai e ngaahi 'ulu'i feke he fonua ni 'oku 'i ai 'enau felālāve'i mo e me'a ko ení. Ta'u eni 'e ono 'Eiki Sea. Hā e me'a 'oku 'ikai ke fai mo puke

ai e kakai ko ení ke fakangata ‘a e fa’ahinga to’onga mo’ui ko eni ‘oku hoko ki he’etau fānau 'Eiki Sea.

Ka ko u ki’i tokanga 'Eiki Minisitā ki he me’a ko ení. Ko e ta’u ni mahalo pē ko e ta’u kuo’osí na’a tau fai ‘etau foaki mētali ‘apē ki ho’o potungāué. ‘Oku ou kole atu ki he Feitu’ú na ke ke to e vakai’i ho’o potungāué. Fu’u sisino hūfanga he fakatapú. Ko e fa’ahinga *task force* ko ē ‘oku ke me’a ki ai fiema’u ha taha ia ‘oku sino si’isi’i pea ‘oku ma’u ivi pea te ne malava ‘o fai e ngāue ‘o fe’unga mo e me’a ko ē ‘oku fiema’u he Feitu’ú na. Ko e ‘aho ko ia 'Eiki Sea nau tangutu pē ‘i he tu’a ‘o e Minisitā mo ‘eku kakata pē pea mo e Komisiona Pilisoné tama ko eni ‘a e Pule Pilisoné.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu’ilakepa: ‘Ema maki’iki’i mo ‘ema fēfanafanahi ko e laka mai ‘a e polisi konisitapele ‘ai ‘ene fo’i salute. Sea ‘ikai ke u lava ke u fakatātā fēfee’i e fo’i leta ne tui he ‘e konisitapele ko iá 'Eiki Sea. ‘E anga fēfē ka hoko e ‘ū palopalema ko ení ke me’ai ki ai 'Eiki Minisitā ke fiti ho’o kau polisi. Totonu ke vakai ho kau polisi. Ma’u e tu’unga taaú ia mātiketika e me’a tataki hūfanga he fakatapu ka ko e sinó fu’u fisi kitu’a fiema’u ke fakaholo e kau polisi ia kae lava ke fai e ngāue lelei 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu’ilakepa: Ka ‘i ai ha tamai mo ha fa’ē ‘oku na mo’ui mahamahaki, faka’ofa e fāmili ia ko iá. ‘Oku ke me’a ki he faka’ofa hotau fonua ni ‘oku mahamahaki e kau Hou’eiki polisi 'Eiki Sea. Pea ko u fokotu’u atu 'Eiki Minisitā ki’i ‘ai ha’amou *fitness* to e vakai’i ange ke nau to e fiti kae toki fakahoko ho’o fatongia ki hono feinga’i ke puke e me’a ko ení.

'Eiki Sea na’a ku kole he ta’u ni pē ki he 'Eiki Minisitā tautēfito 'Eiki Minisitā he taimi na’a ke kei Fakafofonga aí, ‘ikai ke to e ‘i ai ha feitu’u ia ‘e to e fou mai e me’a ko ení ko tahi pē pe ko e vakapuná. Na’e ‘i ai e ki’i motu’a na’e puke folau mai mei muli ‘oku ofi ‘aupito ia ki he Feitu’ú na 'Eiki Minisitā ‘a e tangata ko ení ‘oku ‘i he feitu’u pē ‘oku ke me’a aí pea ‘oku lolotonga lele ‘a e hopo kau ki he tokotaha ko ení. Ka mou me’a ki he fakamo’oni ko ení ko hono ‘ave he vakapuná pea puke ai ‘i mala’e vakapuna. Pea ‘oku lolotonga tauhi fakalao e tokotaha ko ení pea ‘ikai ke u lave ki ai 'Eiki Minisitā fai e hopo ki he tokotaha ko iá. Ka ko e ngaahi feitu’u ia ‘oku mahino ki he kakai ‘o e fonuá ko e feitu’u pē ia ‘e ha’u lahi taha ai ‘a e me’a ko eni ko e ‘aisi 'Eiki Sea. Pea ko hono ‘omai ko eni e ‘aisi ki he fonua ni 'Eiki Sea ‘oku kamata ke tau sio ki hotau kakai kamata ke mafuli ‘a e fofonga ‘o e kakai he fonua ni. Pea ‘oku ‘i ai pē ni’ihi ia tau pehē ko ha’ane tuputāmaki ka kuo ‘osi hoko pē ia ko ‘etau fo’i lea kuo, ‘oku hangehangē ...

<002>

Taimi: 1100-1105

Lord Tu’ilakepa: .. hangē kiate au ‘oku ‘aisi e tama ia ko ení. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘aisi ko e, mahalo ko ha’ane ‘ita pē ia ha me’a ka kuo hoko e fo’i lea ia ko iá ko e fo’i lea angamaheni ki he to’utupú. Pea ‘oku a’u pē ia ‘o ngāue’aki he ngaahi feitu’u e sosaieti ‘Eiki Sea. Ko u kole atu ‘Eiki Minisitā, ko tahi, mou hanga mu’a ‘o hae puha kotoa pē hūfanga he fakatapú, puha 8/4 kotoa pē ‘oku hū mai ki he fonua ni,

Sea Komiti Kakato: Fakaava.

Lord Tu'ilakepa: To'o 'aupito 'aupito. 'Oua, 'oua 'e faka'auhá, veteki 'aupito. Ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku huhu'a, mou vakai'i. Ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku mou matamata mai 'oku hangē 'oku hangē 'oku nau fou mai, vakai'i. Pea tuku pē ia ha māhina 'e taha. Tukuange koloa ia ko ē 'oku malava ke tukuangé. He 'oku hangē ko e me'a ko ena 'oku ke me'a ki aí, 'oku talanoa pē 'a e tokotaha ia ko eni ha'a nautolu 'a e fa'ahinga polokalama ko ení, ha to e founa te nau lava hū mai'aki ki he fonuá ni. Ka 'oku 'ikai ke lava hotau kakaí 'o tautolu 'o hū mai e me'a ko ení 'Eiki Sea, tātaaitaha ko u tui he 'ikai ke lava 'e hotau kakaí. Meimei ko e kakai mulí 'oku nau hū mai e me'a ko ení ki he fonua ni 'Eiki Sea. Pea ko u kole atu pē ki he Feitu'u na, 'ikai ke ngata he fiti ho'o kau polisi, to e vakai'i pea mo e feitu'u ko ení ke pau 'aupito 'aupito.

'Oku 'i ai e ngaahi fakamatala falala'anga 'oku 'omai mei tahi. Pea ko u faka'amu pē 'Eiki Minisitā ke tau fakatokanga'i ange mu'a e founa ngāue ko ia 'i tahi. 'Oua to e 'ai, nau 'ai atu he ta'u ni ke 'oua to e 'ai e peni kulokulá mo e peni lanu matá. Fakahū e me'a, taha kotoa pē fou 'i he *broker*, *broker* ki he kasitomu pea vakai'i, 'oua to e 'i ai ha to e tu'utu'uni mei he *high authority* mo 'ene peni 'o faka'ilonga'i pē. Ko 'ene lanu mata pē ha pepa 'Eiki Sea, ko u 'osi fakamo'oni'i e me'a ko iá, ko 'ene 'alu haohaoa ia 'a e fu'u puha ko ia kitu'a. Ko e ngaahi 'ata ia e mahino 'oku *corruption* 'a e fa'ahinga potungāue ko ē 'i tahi. He 'oku 'ikai ke lava 'o fokotu'utu'u fakalelei ki he tu'unga ngāue ko ē ke puke ai 'a e fa'ahinga palopalema hoko lahi taha 'i hotau fonua ni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u to e fu'u loko, loto ke u lave ki he hoko atu ki he me'a ko ení na'a uesia ai ho'o polokalama ngāue 'Eiki Minisitā. Ka 'oku mau tuku mo falala atu pē ki he Feitu'u na. Ko e Feitu'u na ia na'e 'osi teu'i pē ia 'aneafi. Pea kuo 'osi fe'unga pē Feitu'u na ia ke ke hoko ko e Minisitā Polisi. Neongo na'e fakafou mai e Feitu'u na 'i he fili 'a e kakaí, ka na'a ke 'i he potungāue 'Eiki Minisitā. Pea ko ena 'oku to e me'a pē Feitu'u na 'o me'a he potungāue ko iá. Pea 'oku mau faka'amu mo mau pou pou atu ke hokohoko atu ho'o fai fatongiá koe'uhí ke fai mo ta'ofi ā. Mou fakatokanga'i 'a Vava'u, kuo 'osi ma'u 'a Vava'u 'e he fu'u 'iote 'i he fu'u kilo lahi fakamanavahē mo'oni. Pea 'oku kei tāla'a pē fonua ni, ki he 'uhingá ki he setifikeiti ko ē hono 'omai pē na'e faka'auha fēfee'i e fu'u kilo ko iá. Ka ko e 'ata ia 'o e feitu'u 'oku mahino mai 'oku malava ke hoko ke fetukutuku mai e fa'ahinga koloa ko ení, 'a e koloa 'oku 'ikai hōhoa lelei mo e sosaieti, 'a e koloa te ne faka'auha ai 'etau fānaú, 'a e koloa 'oku uesia ai e tamai pea mo e fa'ē pea mo e fāmili mo e kakai e fonua ni 'Eiki Sea. Pea 'oku tau tuku kotoa atu pē 'Eiki Minisitā ki he Feitu'u na ke ke me'a ki ai pea mo hono fakatokanga'i 'a e ngaahi ngāue kovi ko ení. 'Oku tau kole pē ki he kakai e fonuá ke mou fakamolemole mu'a, mou fanongo mai pē he ngaahi me'a 'oku feme'a'aki ki ai e Falé. Ka 'oku 'i ai ha ni'ihí 'oku kau ai ho'o fānaú, 'oku 'ikai ke kovi ke ke hanga 'o lāunga'i ki he kau polisi ke ta'ofi e me'a ko ení. He kapau he 'ikai ke ta'ofi eni, 'e uesia ai e toenga 'a e fanga ki'i tokoua, fanga tuofāfine mo e toenga e fānau hotau fonua ni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko u manatu'i lelei, ta'u 'e taha. Te u talanoa mo'oni pē 'Eiki Sea, fakalotofale pē. Ha'u ko u ma'u e kava mālohí, ta'emahino homau 'apí. 'Ika ke lava homau fāmili 'o feinga ke ta'ofi au. Ha'u leva 'a 'eku fa'ē 'o to'o e telefoní, tā, ko u manatu'i lelei. Ko 'eku 'ā hake he pilisoné ko e motu'a ko, tangata'eiki ko Sione Taione. Ko ia na'a ne hanga 'o fakahū aú. Hā me'a na'e hokó, fakatomala pea u ha'u 'o kole fakamolemole ki he'eku fine'eikí 'i he ngāue hala na'a ku faí. Ko u faka'amu au ke pēhē kakai e fonuá. Ka 'oku 'i ai ha ni'ihí 'oku nau 'ilo 'oku 'oatu ha pa'anga hala, lahi 'oku ke mea'i 'oku 'ikai ko ha pa'anga ko iá, matamata mai na'e ngāue'i ho'o fānaú. Ko u

kole atu ke mou ōmai ‘o lāunga’i e ni’ihi ko iá ke vakai’i pē ko e pa’anga ko e fou mei fē. ‘Oku ‘ata mai leva ‘i ha fāmili ...

<001>

Taimi: 1105-1110

Lord Tu’ilakepa: ... ‘pku ‘i ai leva e to’onga mo’ui ko ia ‘Eiki Sea pea mahino ‘oku fai he fānau ia e me’a ‘o mama’o atu fau mei he me’a ko ia ‘oku angamaheni ki ai e fāmili ‘Eiki Sea.

Tokanga ki he lea ‘oku ngāue’aki mai he Lipooti Fakata’u Polisi 2017/2018

‘Eiki Sea te u ki’i lave he kupu 21 na’a ku lave atu ki he taha e Hou’eiki ka ke ki’i me’a hifo mu’a ‘Eiki Minisitā ‘ikai ke ‘i ai ha ki’i fo’i lea fe’unga te mou ngāue’aki ‘ikai ke u hanga ‘o pu’aki atu he ‘oku hōhoatamaki e ki’i fo’i lea ia kupu 21, lahi ‘o e hia fakamala’ia sino mei Siulai 2017 – ki he Sune 2018 mou me’a hifo Hou’eiki ki ho’omou līpooti. ‘Ikai ke ‘i ai ha ki’i fo’i lea lelei teke lava

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki Hou’eiki Nōpele ko e peesi fiha ia?

Lord Tu’ilakepa: Peesi 21 2017-2018. Ke me’a hifo ki he ki’i fo’i kongā ki ‘olunga ‘i lalo ko e angahala fakamala’ia kuo fai ‘e ha tangata ‘i ‘olunga ai ‘ikai ke u lava au ‘o lea ‘aki e ki’i fo’i lea ko ia ‘i he Fale ni ‘Eiki Sea. Ko e fo’i lea ko eni ‘oku ‘ikai ke u ngāue’aki Hou’eiki Tokoni Palēmia ko e angahala fakasotoma he ‘ikai ke lava ‘o liliu he ko e fakasotoma ‘oku tau ‘osi me’a’i he kakai ‘o e fonua ni ‘a e ‘uhinga ‘o e fakasotoma, kā ‘oku sipela hangatonu mai pē ‘a e fo’i lea ko ia ‘i loto hūfanga he fakatapu moutolu ‘oku mou me’a ki ai kia au ‘oku ou ongo’i ‘oku ‘ikai ke totonu mahalo pē na’a ‘oku tonu pē ho’omou fakalea. Ka kiate au ‘i he’eku ongo’i ‘Eiki Minisitā me’a pea fakafoki atu ho’o līpooti 17/18 ke fai pē hano fakalelei’i pea toki fakafoki mai pea tau tali he Fale ni. Ko ‘ene lava ia.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia ko e me’a fē ‘oku ke loto ke fakalelei’i.

Lord Tu’ilakepa: Me’a hifo ki ai ‘Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakamala’ia?

Lord Tu’ilakepa: Lahi e hia fakamala’ia e sino mei Siulai peesi 21 ‘i he 17/18 ‘i lalo hifo ai me’a hifo pē na’a ke toki ‘osi ni pē ho’o lau folofola ‘Eiki Sea kapau te ke me’a hifo ki he fo’i lea.

‘Eiki Minisitā Polisi: Mālō ‘Eiki Sea ‘oku ou fakatokanga’i ‘a e me’a ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele pea ‘oku ‘i ai ‘a e poini ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘oku ou hanga ‘o tali ‘e ‘Eiki Sea me’apango ko e fa’ahinga līpooti pehe ni ko ē ‘a e potungāue pau ke tohi’i ia ‘o fakatatau ki he kupu ko ē Lao ko ia pea ‘oku ou lave’i pē Sea ko e ha’u hangatonu eni pea mei hono tohi fakalao ‘oku pau ke tohi’i ia ke mahino. Ka ‘oku ou tali pē ‘e au ia Sea kapau ‘e fakafoki ‘a e fo’i peesi ko ia ke fakalelei’i pea toki ‘omai kae tukuange ā ‘a e 16/17 na’e fakafoki mo ia pea fakalelei’i pea toki ‘omai ko eni pea ‘oku ou tali pē ia ‘e au ‘oku ‘i ai ‘a e poini ia ‘a e ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Sea 'oku ou fakamālō pē au

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Nōpele 'oku 'i ai ha'o fakatonutonu ki ai pē 'oku pē ko e 'uhinga pē ko 'ene ...

Lord Tu'ilakepa: Hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai 'anenai 'Eiki Sea lau pē mu'a fo'i angahala tau pehē pē ko e angahala fakasotoma 'o ha tangata pē fefine 'oku ke me'a hifo ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Ikai 'oku ou vakai hifo ki he 'oku ou pehē 'e au ke to'o ē kae 'ai ha fo'i lea ke fetongi'aki.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia to'o e fo'i lea ko ena 'oku kapekape ko Fale hopo 'Eiki Sea 'ikai pē ke to e ufi taimi ia ko ē 'oku faka'ofa taha ai 'a e tu'unga fakamolale ha tangata mo ha fefine taimi 'oku a'u ai ki falehopo 'ikai ke to e lava 'o ta'ofi e fo'i lea ko ia 'Eiki Sea kuo pau ke fakamatala'i hangatonu ia koe'uhī ke mea'i he Sea ke fakatatau 'ene tu'utu'uni mo e hia na'e fai ko hono 'omi ko ē ki he Fale ni ko 'eku poini 'Eiki Sea totonu pē ke 'omai ha lea fe'unga mo hōhōa lelei he 'e lau 'e he kakai e fonua ni 'Eiki Sea kau ai 'etau fānau. Ko e ki'i me'a pē ia na'a ku kole ke ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ki'i tokoni pē Sea

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele, me'a mai 'Eiki Minisitā

'Eiki Minisitā Polisi: Sea 'oku 'i ai 'a e mo'oni ia 'a e Nōpele he ko e 'uhinga 'e kehe pē 'a e fakamatala ko ē 'i he Fakamaau'anga pea mo e fakamatala ko ē 'i Fale Alea. Ko e fakamatala ko ē 'a e Fakamaau'anga 'oku 'i ai e ngofua ia ki he Fakamaau ke ne tukuange kātoa e kakai kitu'a mei he Fakamaau'anga kau ai 'a e kau faiongoongo. Pea to e ngofua ke ne tu'utu'uni ke 'oua na'a tukuange ha fakamatala kau ki he *case* ko eni kitu'a pea 'oku pau ke 'alu hangatonu ia hangē ko e me'a ko eni kuo pau ke 'alu hangatonu 'a e fakamatala'i 'o e hia ke mali pea mo e ngaahi fiema'u 'o e Lao kae lava ke fakahalaia'i 'a e tokotaha ko ia he ko e me'afua ia he 'i he hopo hia 'oku fakamo'oni ta'etoeveiveiua hono 'omai ko ē ki Fale Alea 'oku ki'i pelepelengesi hangē ko ia 'oku mou mea'i 'oku 'alu ia he 'ea pea ko hono tukuange pē ko ē ...

<007>

Taimi : 1110-1125

'Eiki Minisita Polisi: ... 'oku *become public document* ia. Pea nōongo 'e 'ikai ke lau atu ia 'o peesi *by* peesi he 'ea ka ko u tali pē 'e au 'a e poini 'oku 'omai 'e he 'Eiki Nōpele ke fakalelei'i 'a e ki'i sētesi 'e taha ko ia. Mālō

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisita Pa'anga, ko ho'o tokoni?

'Eiki Minisita Pa'anga: Sea tapu pea mo e Feitu'u na ka u ki'i to e ... pea Tapu mo e Tokoni Palēmia Pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. 'E Sea kapau pē te mou me'a hifo ange ki he peesi 21 fakapapālangi.

Sea Kōmiti Kakato: 21

‘Eiki Minisita Pa’anga: Fakapapālangi ne mou me’a hifo eni ki he peesi 21ko ē faka-Tonga ka ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku kapau mahalo fakapotopoto ange pē ia ‘oua ‘e to e fakaTonga ia. Ko e faka-Tonga ia ‘oku ki’i hangē pē ko ia ‘oku mou ‘uhinga mai ki ai.

Lord Tu’ilakepa: ‘E Sea, ke u ki’i fakatonutonu atu mu’a e Faifekau ... ke mea’i pē he Feitu’u na ko e faifekau, ko e taimi pē ‘oku tau lau ‘a e Folofola ‘oku ‘osi mahino ki he’etau fānau. ‘Osi fē’unga pe fo’i lea ko ia, ‘ikai ke tau to e fa’u hiva ko ena loto lelei pē ki ai ‘Eiki Minisita ke fai hono liliu. Kaikehe ‘Eiki Sea, ‘ikai ko u to e fie lave ki he me’a he *traffic* ‘Eiki Sea, mo’oni ‘aupito ‘a e me’a na’e me’a ki ai ‘a Ha’apai 12, ko u vakai pē ‘Eiki Sea he taimi ni... Sea

Sea Kōmiti Kakato: Ko au... hou’eiki kuo ui mai ‘etau taimi, tau ki’i mālōlō ai ka tau toki hoko atu. (Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<011>

Taimi: 1135-1140

Sātini Le’o: Me’a mai e Sea e Kōmiti Kakato. (Veivosa *Light of Life* Taka).

Sea Komiti Kakato: Mālō ho’omou laumālie. Mou me’a hifo pē ki he’etau ‘asenita. Ko e faingamālie ko eni, ‘Eiki Minisitā Ako, ka ‘oku ou kole, ‘Eiki Minisitā Ako, ke ki’i miniti e taha, toe ki’i fakatonutonu mai ‘e he Minisitā Polisi, ‘a e ki’i me’a pē ke liliu hení. Me’a mai, ‘Eiki Minisitā Polisi.

Fakatonutonu ki he Lipooti Potungāue Polisi ki he 2017/2018 & fokotu’u ke tali

‘Eiki Minisitā Polisi: Mālō ‘aupito, ‘Eiki Sea. Tapu mo e Feitu’u na, pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō. ‘E Sea, ko hono ‘uhingá, ko e me’a na’e fakatokanga’i ‘e he ‘Eiki Nōpele Fakafofonga ‘o Vava’ú. ‘Oku ou faka’apa’apa’i, pea ‘oku ou kole pē ‘e au ia ki he Kōmití, kapau ‘e tali ke liliu pē ‘a e fo’i lea ko ena ko ē ‘i he peesi 21, lea faka-Tonga. ‘A ia ‘i lalo, taupotu, ‘i he kolomu ko iá, ‘oku ‘asi ai. Lahi ‘o e Hia Fakamala’ia Sino mei Siulai 2017 ki Sune, 2018. ‘A ia pea ko e ‘uluaki hiá pē, Sea, pea ko e fo’i lea fika 3, ke liliu pē ia ke fakasōtoma. Mo e kolomu hake pē ko ē ki ‘olungá, Sea, ke liliu pē ia, kae tukuange mu’a ‘a e lipootí ke ‘alu. Ko hono ‘uhingá, ko e ngāue ko ení kuo ‘osi fakahoko, ko e Fakamatala Fakata’u pē ‘oku ‘ikai ko ha palani eni ia ‘o ha ngāue ke toki fakahoko, ke kole ha pa’anga ki ai, kuo ‘osi e ngāue ko eni.

<006>

Taimi: 1140-1145

‘Eiki Minisitā Polisi: ... pea ko e fōtunga eni ‘a e lipooti ‘a e potungāue ‘oku fai ki ai ‘a e fakamatala ‘Eiki Sea. Ko e fokotu’u pē ia ‘oku ou ‘oatu ‘oku ou faka’amu pē peesi 21 ‘o e 2017/2018.

Ko e faka’osi pē Sea ko hono ‘uhinga na’e ‘i ai hono fehu’ia ‘i he Fale ni ‘oku ou fie taki pē ‘a e

tokanga ‘a e kakai ki ai pea ko ena ‘oku to e fokotu’u mai ‘a e komisoni ki ai ‘i he ta’u lipooti fakata’u ‘o e 2016/2017 16/17 Hou’eiki peesi 35 ko e kulupu ngāue makehe ki he paasipooti ko e ngāue ena kuo lava kau ki he paasipooti mahalo ko e fakanounou pē ‘o kapau te u ‘oatu peesi 35 fakatonga 2016/2017 ko e ngaahi fakamatala ‘e 467 pē *statement* ko e *police statement* faka’ilo ‘e 50 kuo ‘osi fakahoko, tohi kumi koloa ‘e 26 kuo ‘osi fakahoko puke ai ‘a e toko 23 mo’ua he toko 18 hao ‘a e taha tali hopo ‘a e 31. ‘A ia ko e fakamatala eni ia ‘o e 2016/17 ka ‘oku ou fakahoko atu pē Sea ‘a e tūkunga na’e ‘i ai ‘a e ngāue ‘i he vaha’a taimi ko ia kaikehe ko e fokotu’u ia fekau’aki mo e peesi 21 fakatonga ‘o e 2017/18 Sea kapau ‘e liliu pē ‘a e ngaahi lea ko ia ke fakasōtoma kae tukuange e lipooti Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā kātaki ki’i me’a mai ange ki he fakatonutonu ...ko e lipooti foki eni e pea kapau te tau liliu ‘ikai foki ke ‘i ai ha tatau heni ‘a e ...ko e anga pē ‘eku fokotu’u pē ‘oku tonu ia kapau te ke me’a pē koe ‘o liliu mai ‘a e fo’i peesi ko ia pea toki ‘omai ‘o fakahū ki he ...ko e anga pē ia ‘eku ki’i ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko ia ko e ‘uhinga ke tali ia kae toki ‘omai pea tali mo hono ngaahi fakatonutonu ‘io poupou Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘a Vava’u 15. ‘Eiki Minisitā kataki pē ka tau ki’i muimui ke lava e ki’i fo’i me’a ko eni ‘oku me’a mai ki ai ‘a e Minisitā he ‘oku ‘i ai e liliu ki ai ka tau toki ko 15 eni Nōpele pea ‘osi ia pea ke toki me’a mai.

Lord Tu’i’āfitu: Ko ‘eku ki’i faka’apa’apa pē ko e ki’i fakatokanga’i pē mo e fakatonutonu mo e lipooti ‘a e ‘Eiki Minisitā pea ‘osi ko ‘eku ki’i tokoni pē ia fakatokanga’i fakatonutonu pea ‘osi...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai 15

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea tapu mo e Hou’eiki Kōmiti Kakato. Eiki Sea mālō ‘aupito pē ‘a e loto ‘a e ‘Eiki Minisitā ke fakatonutonu kā ko e lea pē ia ‘oku ‘i he Lao pea ‘oku ngāue’aki ia ‘oku ‘ikai ko ha Tohitapu e lao ‘Eiki Sea ko e fakalea ia ko ē ‘e mo’oni pea ‘oku ou tui pē au ‘oku mo’oni pē ‘a e kau ngāue ia ‘a e ‘Eiki Minisitā nau fakalea pē nautolu ‘o fakatatau ki he Lao. Kaikehe Sea ko e me’a ko ē ‘oku ou hoha’a au ki ai ‘i he lipooti hā ia ‘i he peesi 31.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E 15 ko ho’o hoko atu eni ia ho’o me’a mai ‘a’au.

Sāmiu Vaipulu: Ko ia ‘i he 17/18

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki mu’a 15 kae ‘oange ‘a e faingamālie ‘a e Minisitā ko ē pea ‘osi ko ia pea toki me’a mai koe he vaha’a taimi ko eni kā ‘oku ‘uhinga ‘oku mau e me’a ia ‘oku me’a ki ai ‘a e Minisitā Pa’anga, me’a mai Minisitā Ako.

Fakamālō’ia ngāue fakahoko Vā’a Fefononga’aki Hala Pule’anga e Potungāue Polisi

‘Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e ‘Eiki Sea e Kōmiti Kakato mo e Hou’eiki e Kōmiti ko e fakamatala 2017/2018 fakatonga peesi 25 fakatātā 22 ko e me’alele lahi taha ‘oku ngāue’aki he hala pule’anga ko e fononga mai eni mei Hahake Sea mau fononga mai mei Niutoua ha’u ai ‘i

Tatakamotonga hū hake ..mau lele mai ki Malapo hifo ‘a Fua’amotu pea mo mala’e vakapuna pea mo Tongatapu 9 ‘o mau ha’u ai ki vaheloto mau kiu mautolu ‘i ...kamata e kiu ia ‘i Nualei ‘o mau fononga mai pea fihitu’u mai mo e hala ko e talanoa eni ki he ‘aneafi ko e ‘aho ni oma mai pē ‘emau me’alele oma mai ai pē ha’u aipē a’u ki heni mau ha’u ko eni ki he mangatolu ko eni *Cost Low* ‘oku ‘i ai ‘a e kau polisi ai ‘osi tō mo e ngaahi kouni mau leini ua atu leini taha mai mau a’u ko ē ki he tu’u’anga kasa mau ‘alu ‘o leini ua mau a’u ko ē ki he mangatolu ko ē...

<007>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Minisita Ako : ..*Sunshine*, afe Hala Vaha’akolo, kei fononga pē Hala Tāufa, vave ‘aupito ‘aupito he taimí ni. Ko ‘emau ha’u ko ē he ngaahi ‘aho ko ē, na’e tu’u ai e kau polisi, pea ko ‘emau ōmai he ‘aho ní, ne ‘i ai pē kau polisi, ‘a ia ko ‘enau sio kae tukuange kia mautolu ke mau ‘alu, ‘osi anga ‘a e kakaí ia ki he fonongá. Pea ‘oku ou fie fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Polisi, ki he ngaahi fokotu’utu’u ko eni mo e tokoni lahi ‘aupito ‘oku fai ‘e he Komisiona Polisi *Steven Caldwell*. Pea pehē ki he kau ‘ofisa ko eni ko ē ‘o fefonononga’aki hala Pule’angá. Faka’ofu’ofa ‘aupito, vave pea mau ma’u mai e taimí. Ko ia ‘oku pehē ‘a e ki’i fakahoha’a ‘oku fai mo e fakamālō, vikiviki’i ‘a e ngāue ko eni ‘oku fai ‘e he Potungāue Polisi, mālō.

Vātau Hui: Sea, ka u ki’i hao atu mu’a Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai ‘e Vava’u 15.

Tokanga ke fakaivia e Potungāue Polisi ke fakahoko ‘aki hono fatongia

Sāmiu Vaipulu : Mālō Sea. Sea, hangē ko ia na’a ku lave ki aí, ko e peesi 31, ‘oku hā ai ngaahi polé. ‘I he tui ko ia ‘a e motu’á ni, ko e feitu’u ia ke sio ki ai e Falé ni. Ko ‘etau fakaanga’i ‘e tautolu ia ‘a e founga ngāue mo e me’a, me’a ia ‘a e Potungāué. Ko e me’a ē ke tau sio ki aí ‘a e pole ko ē ‘oku ‘omai ‘e he Potungāué. Ko e ngaahi konga kimu’á ‘oku ne fakahā mai ‘a e ngaahi ngāue na’e fakahokó, pea ‘oku talamai leva ‘a e me’a ko ia ‘oku faingatā’a’ia ai ‘a e Potungāué. ‘I he tui ko ē ‘a e motu’á ni ‘Eiki Sea, mālō e ngāue ‘a e kau ngāué, ka ko e fakaivia ko ē ‘a e ngāue ke faí, ‘oku tau hanga tautolu ia he ‘ū me’a kehe, me’a mavahe pē ia, ko hono fakaiviá, talamai ia ‘i he, ... tau pehē ko e palakalafi 2 pē, ‘uluakí me’a fakapa’angá. ‘Oku ‘ai mai ‘a e fe’amokakí, pea fakafehoanaki leva ia ki he ngaahi Potungāue kehe ‘a e Pule’angá, ‘a e fe’amokaki ko ē ‘oku faí. Lolotonga ko iá, ‘oku kalanga ‘a e Falé ni he feme’a’akí, he fiema’u ke tau’i ‘a e faito’o konatapu, mo e ngaahi faingata’a kehekehe faihiá. ‘Oku ‘ikai ke tau ngaungaue kitautolu ke fakaivia ‘a e Potungāué, ‘a e me’a ko ē te tau lava ‘o faí. ‘Ikai ke tau lava ‘etautolu ‘o ta’ota’ofi ha fuhu, ‘ikai tau lava tautolu ia ‘o fekumi ki he ngaahi hia kehekehe ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko eni ‘e lava ‘e he Falé ni, ko hono fakaivia ‘a e Potungāué, ‘aki hono ‘oange ‘a e me’a ko ē ‘oku fiema’ú, ke fakahoko ‘aki hotau fatongia.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia.

Sāmiu Vaipulu : Mahino ‘i he taimí ni ‘Eiki Sea ‘a e polokalama ko eni ‘a e fengāue’aki ‘a e kau Polisi, pea mo e to’utupú, nau ngāue ‘i he ngaahi kolo mo e me’a. Ko e hā nai ka faka’ai’ai tau

pehē ‘o e to’utupú, to’utupu fakafonuá eni, ‘a e fonuá ni ke nau poupou pea nau uki honau kaungā toutupú, ke ta’ofi ‘a e faihiá. ‘Ikai, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia Sea. Mālō pē mo e fa’a ma’u ‘enau me’i kava Tonga ke nau ō ‘o faikava mo e tamaikí. ‘Ikai ke tau sio tautolu ia ki he fakaivia ko ē, ke tokoni’i e kau ngāué, ke nau fakahoko ‘a e ngaahi fatongiá ‘Eiki Sea. ‘Oku mahu’inga ia. Ko e vakai ko ē ‘a e motu’á ni ia ‘Eiki Sea, mahu’inga ange, pea ‘oku totonu ke taha e tokanga ‘a e Falé ni ke fakaivia ‘a e Potungāue ko ení. ‘Oku ‘ikai ke u tui au ia ki he pehē ke ‘ai fakafehoanaki ki he Potungāue ko ē mo e Potungāue ko ē. ‘Oku ou tui ‘Eiki Sea, fakafehoanaki ‘aki e fatongia, ‘oku fuesia ‘e he kau ngāue ko ení, ki he fonua fakalūkufua. Pea ko hono fakaivia ko iá ‘Eiki Sea, te tau lava ke a’u ko ē ki he kaha’ú tau pehē, ta’u ‘e 5 mei heni, ‘oku ‘ikai ko e ‘ai pē eni ia ke hangē ko e laú, ke tunu hake pē ‘ungá pea kula leva. Tau mateuteu ke a’u atu ki he ta’u ‘e 5, 10 ka hokó...

<008>

Taimi : 1150-1155

Samiu Vaipulu : ... ‘oku ‘i ai ‘a ‘ene maliu ‘a e fua ko ē ‘oku ‘i ai e lolotonga ni ki he kaha’ú. ‘Ikai ke tau lava ‘e tautolu ia ‘o ‘ai pē he poo ni ‘Eiki Sea pea tau ‘amanaki te tau sio ki hano ola ‘auhu, ‘ikai. Tukuange hā taimi, fakaivia pea kuó u tui pē au ‘Eiki Sea ‘oku faingōfua pē ia pea ‘e malava pē ia. Ko e ta’eloto pē ia ki aí, ko e me’a ia ‘oku ‘ikai ke malava aí. Ko ia ‘oku ou kole au ia, tau kau fakataha ‘i hono poupou’i mo kole ki he Pule’anga ‘o e ‘ahó ni ke fakaivia e Potungāue ko ení he ‘oku tau fu’u fiema’u, he ‘oku ‘alu ke lahi, ‘e kovi ange pea ko ‘ene lahi ange ko iá, ‘oku ‘alu ai ke māvahevahe ‘a e kakai e fonuá, totonu ke ngāue fakataha. Ko ‘ene māvahevahe ko ia ‘e ūesia ‘a e kaha’u ‘o ‘etau fānaú mo ‘enau fānaú. Feinga’i ke tau ngāue fakataha pea fakaivia ‘a e Potungāue ko ení ke ngāue mo e kakai, pea lava leva ke tau a’usia hā kaha’u ‘oku faka’ofa’ofa āngé. Mālō ‘Eiki Sea e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kākato : Mālō Vava’u 15. Tau ‘oange mu’a ‘a e ki’i faingamālie ko ení ma’a e Minisita *MEIDECC*, kae toki fakamuimui, toki me’a mai ‘a 17 ia he 2:00 ‘a efiāfi.

‘Eiki Minisita MEIDECC: Tapu ki he Sea, pea kuó u kole ké u fakatapu atu ki he Hou’eiki Kōmiti Kākato Sea, he faingamālie ko ení. Kuó u kole, tuku mu’a ke fai ai ‘a e ki’i fakahoha’a ko eni mo e poupou atu pe ki he Lipooti ko ení. Ko ‘emau ‘a’ahi ko eni Faka-Fale Alea na’e toki maliu atú Sea, ‘oku mou mea’i pē foki ‘e he Hou’eiki tautautefito ki he faito’o konatapú. Meimei ko Tongatapú ni ‘oku fafanga ‘e he tamaki kovi ‘o e faito’o konatapú he taimí ni Pea kau eni ia ‘i he palopālema, na’e meimei ko e kolo kōtoa pē na’a nau tokanga mai ki aí.

‘I he faingamālie ko ení, ko ‘eku kole pē ‘a’aku ia he fakahoha’a ko ení, na’e ‘ai pē ké u tali ki he Lipooti ko eni ‘o e ‘a’ahí, kā kuó u tui ko e taimi totonu pē eni ke fakahoko atu ‘a e tokanga ko ení pea kuó u ‘amanaki pē au ko e ‘ū Lipooti ‘a’ahí ‘e kau ‘a e palopālema ia ko ení hono tokangaēkina mai ‘e he ngaahi koló pea mo e kakai.

Kole ke fakakaukua Pule’anga ha founa lava ki he polisi fakakolo ke puke ha taha faihia

‘I he māfai ko ē ‘o e Polisi faka-koló, ko e konga lahi taha ‘o e kolé, ké nau lava ‘o puke pē *detain* ‘a e kau faihiá mo e kau konā mo e kakai ko ē he koló ‘oku nau ongo’i ko ē ‘oku palopālema pea māhino ‘oku palopālema ko ē he koló. ‘A ia ko e fo’i māfai pē ia lekeleka ē, ‘ikai ko ha māfai lahi. Pea kuo ‘osi māhino pē foki ‘a e ‘ikai ko ē ke fu’u loto ‘a e kau Polisi, taumaiā ko ha tamaiki foki eni na’e *train* pē ako’i lelei ki he ngāue faka-Polisi. Ko e ‘alu atu pē foki taimi ‘e ni’ihi ‘o nau puke hā taha pē feinga ke puke hā taha ko ē ‘oku ongongata’á, ‘oku ‘alu mo e ki’i tautea’i ’e he kau Polisi faka-koló. Pea ‘oku mau tokanga lahi pē ki ai mo kole ki he tamaiki ke ‘oua pe te nau ala ki ha taha na’a lavea hā taha. Taimi ni’ihi ‘oku lava, taimi ni’ihi ‘oku ‘ikai ke lava. Ko e ‘atunga foki ia ‘enau tokanga’i ko ē, ‘enau ongo’i ko ē ‘oku mafatukituki ‘enau tokanga’i ‘a e malu mo e nofo lelei ko ē honau kāinga ‘i he ngaahi koló.

Pea ko ‘eku kolé pē ‘aku ia ki he Minisita Lao mo e Minisita Polisi ké na sio mu’a na’a lava ‘o ‘ai pē e ki’i fo’i māfai ko iá, ké nau lava ‘o puke. ‘A ia ‘oku ‘i ai pē tamaiki ia ‘oku nau ‘osi ‘ilo pē ‘enautolu ‘oku palopālema, kā ‘oku ‘ikai foki ke lava ‘o puke, pea ko e ‘alu atu pē ‘enau māfana ko ē ‘a e kau polisi fakakolo ia he ngaahi koló, a’u pē ki ha tu’unga hāngē pē foki hā ki’i me’a va’ingá. ‘Osi ‘ilo foki he kau konā ia mo e kau faito’o konatapu mo e me’á ‘oku ‘ikai ha mafai pēhē pea kamata ké nau va’inga ‘aki ‘enautolu e ki’i mātu’a ko eni ‘oku nau ngāue mateaki mo feinga’i ko ē ke tokanga’i ‘a e malu ‘a e koló pea fakata’eoli ai pē ‘o mātuku ai pē ‘a e kau Polisi fakakoló.

Ko e konga hono ua, ‘oku ou hoko atu ai pē au ia pea mei he me’a na’e tokanga ki ai ‘a Vava’u 15 ko e ngaahi faka’ai’ai Sea. Kā ko ‘eku sio pē ko e ‘uhinga he ko e tamaiki ko eni ko ē ‘oku nau lahi ko ē ‘enau pole ké nau ōmai ‘o tokanga’i ko ē ‘a e koló, ‘a e polisi faka-koló, ko e kau talavou na’e ‘ikai ké nau ako pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau ngāue, ma’u’anga mo’ui. Pea ‘oku ‘ikai ké u ‘uhinga au ké nau vahe kakato, na’a lava pē ‘o fai hā sio, tau pēhē \$50 he uike ‘a e tokotaha. Kā tau vahe’i ko e fo’i toko 5 pau pē 10 pau mei he kolo té nau fai ‘a e ngāue ko eni. ‘Oku māhino pē ki he motu’á ni ia Sea, kapau te tau fakapaasi ‘e fai e fakakaukau ko eni, ‘e to e fiema’u ...

<000>

Taimi: 1155 – 1200

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ... ke ako’i makehe tamaiki ko eni, hangē ko ‘etau ‘ave ko eni e ki’i mafai ko eni ke *detain* pē lava ‘o puke ‘a e kau faihiá. ‘Oku mahino pē ‘e to e ngāue lahi e kau polisi ia ke ako’i lelei e tamaiki ko ē ‘o e ngaahi koló pea lēsisita pau ke mahino ‘oku mahino kia nautolu e ‘uhinga hono ‘oange mafaí ke ‘oua te nau to e maumau’i e Laó he funga e mafai ko iá. Pea ko e kole pē ia he, ke to e fakatokanga’i ange mu’a ‘e he Minisitā Polisi kae ‘uma’ā e Minisitā Laó pē ko e hā ha ngaahi founa ‘e lava. Ko e ki’i mafai ia na’a nau, ‘ikai ke nau to e fiema’u ‘e nautolu ke nau ngāue hangē ha kau polisi, tukuange katoa e ‘ū me’á. Ko ‘enau puke pē ‘o talitali ke ‘alu ange kau polisi ‘o ‘ave, ‘a ia ko e me’a pē ia na’a nau kole maí.

Fakamālō’ia kau polisi mo e kau sela he ngāue ki hono tauhi e malu e fonua

Ko e konga hono ua e fakahoha’a ni Sea ko ‘eku fie fakamālō pē ‘aku ki he kau polisi. Mou mea’i pē hoko hoko mai e ‘asi he ngaahi ongoongó e ngāue lahi ‘oku nau fai ke holoki ‘a e faihia ko eni, ‘a e faito’o konatapu. Na’e ‘i ai ‘a e taimi pēhē ni he ta’u kuo ‘osí, na’a tau ongo’i tailiili pea hoko

mai foki, taimi ia na'e kei lahi e 'asi holo 'a e *ninja* mo e 'u me'a ko iá. Ko e fo'i ngāue ko ē na'e fakahoko mei he ta'u kuo 'osi ki he ta'u ni ko e ngāue lahi. Pea neongo 'oku te'eki ai ke kakato, te'eki ai ke solova kakato e palopalemá ka 'oku tau 'osi ongo'i hotau ngaahi koló 'a e holo ko ē 'a e palopalema 'o e faito'o konatapu pea mo e fakakina 'a e tamaiki ko ia 'oku nau fai 'a e ngaahi ngāue pango ko ení. Pea 'oku ou faka'amu pē ke fakamālō'ia 'a e Minisitā Polisi kae 'uma'ā 'ene kau ngāué. Pea 'oku 'i ai mo e ki'i potungāue Sea 'oku ou faka'amu pē ke fakamālō'ia mo kinautolu, ko e ki'i Potungāue ko eni e Pilisoné. Mahino mei he ngaahi fakamatala ia 'a e Komisiona ko ē Pilisoné ko honau palopalemá 'o nautolu he taimi ni ko e lahi ko ē puke mai 'o 'oange ki Tolitoli, kae 'ikai ke fakalahi e nofo'anga mo e ngaahi naunau ko ē ke malu'i'aki 'a e kau ngāue pōpula 'i pilisone. Pea 'oku mahino pē ki he motu'a ni 'oku 'ikai ko ha ngāue si'isi'i ko e ngāue lahi 'oku fakahoko 'e he kau ngāue ko eni e kau selá pea mo kinautolu 'i he pilisoné. Ka 'oku te'eki ai ke tau a'u ki ha tu'unga, 'oku fai pē, 'oku ou 'ilo pē 'oku ngāue lahi e ongo Minisitā ko ení ki ai, 'a e Minisitā Laó mo e Pilisoné pea pehē ki he Minisitā Polisi, pea mo hono feinga'i ke fakahoko ha langa ha ngaahi pilisone makehe he taimi ni. Ka kimu'a pea tau a'u ki he tu'unga ko iá 'oku ou fie fakamālō'ia. 'Oku ou faka'amu pē ke fakamālō'ia mo e kau ngāue ko iá, 'oua 'e ngata pē 'i he kau polisi hono puke kau faihiá, pea pehē mo kinautolu 'oku nau malu'i e kau faihiá ke malu ko e 'uhingá ko e tu'unga malu 'a e fonuá. Pehē 'a e fakahoha'á Sea, mālō 'aupito e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai Nōpele Fika 2 'o Vava'u.

vii. Tokanga ki he tu'u lavea ngofua kau polisi fefine he vahevahe fatongia fakapolisi

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Mālō e ma'u faingamālie ke fai ha fakahoha'a fekau'aki pea mo e lipooti mafatukituki 'oku 'i he malumalu e 'Eiki Minisitā mo hono malu'i e sosaieti mo e fonuá. Ko 'eku ki'i fakahoha'a pē 'aku ia Sea, ko 'eku fakatokanga'i pē, ko u ki'i fakatokanga'i fakamolemole 'a e ki'i me'a ko eni 'oku 'asi he, 'i he peesi 31 'a e fika 7 e ngaahi polé. Ko ia ka ko u tāla'á ko ho'o fokotu'u ha me'a 'Eiki Minisitā ko e 'uhingá ko ha 'ā vahevahe ki he ngāue ho'o potungāue. Ka ko u fakatokanga'i pē au mahalo ko e ta'au pē ia 'oku tau fononga mo ia he lolotonga ni, 'a e ki'i konga ko ē 'i lalo he palakalafi fakamuimui 'i lalo 'aupito he peesi 31, ngaahi kolé, ngaahi 'ilo tukufakaholó. 'A ia 'oku pehē hono fakaleá, **'Oku tu'u lavea ngofua 'a fefine ki he vahevahe 'o e ngaahi fatongia 'a e Polisi Tongá.** Ko e mo'oni pē ia Sea, he ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai e 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Vava'ú. Ko e fa'ahinga potungāue pehe ní 'oku tatau pē ia mo e 'api sōtiá, feitu'u ia 'oku pau ke fiti pea *physical*, 'i ai mo hono ngaahi 'ū akonekina kinautolu ke fetaulaki mo ha ngaahi faingata'a kehekehe 'a ē 'oku fai ki ai e feme'a'akí. Ka 'oku hangē ko u fakatokanga'i hifo 'a e ki'i fokotu'u hake, 'oku tu'u lavea ngofua e kakai fefiné. Pea 'oku a'u ai 'o 'uhinga ia 'o fakamahu'inga he me'a 'e ua. 'Oku 'ikai ke nau lava ai ke nau to e fai ha ngaahi ngāue ma'olunga ange ki he potungāué hangē ko e fakatotoló. Mahino pē ia ki he'etau sio he tuku fakaholo faka-Tongá he 'ikai te nau fu'u mālohi fau hotau fanga tuofafine 'oku nau si'i ngāue he polisi. Pea 'oku a'u atu ia ki he mafai pule ko ē 'i he ngāue 'i he anga 'o e ngāué hangē 'oku 'asi he lipooti ni, 'ikai te nau malava ke nau hōhoa tatau ai pea mo kitautolu tangatá. Pea 'oku 'i ai leva e ki'i palopalema 'oku 'asi mai ai ka 'oku 'ikai ke fu'u fēfē. He 'oku 'ikai ke fa'a malava ia ke ma'u e tokolahi totonu fakakātoa 'o e tokolahi 'o e fakangāue 'oku fakahū he ngāue, 'i he potungāue polisi. Pea 'oku fokotu'u mai pē ai 'e fai e ngāue ki ai ko e hā e me'a 'e fakaola lelei e,

‘a e fo’i fokotu’u ko eni ‘i he ngaahi pole ko eni he potungāue ko eni. Ka ko ‘eku hanga pē ‘e au ia ‘o fakahoko atu ki he ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘asi

<001>

Taimi: 1200-1205

Lord Tu’i’āfitu: ... pē heni ke to e fai pē hanau ngāue ko e hā pē ‘e fakalotofale ke to e fakalelei’i ki he kaha’ú. Ko u lave’i pē ‘e au ia faikehekehe ivi ‘o e tangatá mo e fefiné ka ko e totonu ko ē ki he tatau he faingamālie mahalo ko eni ‘oku fokotu’u mai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai e Nōpele ‘Euá.

viii. Tokanga ki he kaka ki ‘olunga tu’unga faihia

Lord Nuku: Tapu mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea. Ko e fakahoha’a ko ē motu’a ni ia ‘Eiki Sea ko u fakahoha’a au ko u tui kuo ‘osi fai pē feme’a’aki ia kātoa ki ai. Ko e me’a pē ‘e taha ‘oku fai ki ai, ‘oku ‘i ai e tokanga heni ki he kalafi ko eni ko ē ‘o e faito’o konatapu neongo ‘a e lelei ko ē ‘o e ngāue ka ko u lave’i pē ‘Eiki Minisitā Polisi ‘oku kaka pē ‘a e tu’u ‘a e kalafi ko eni ko ē ‘i he 17/18. Pea ‘oku fai e fakamālō ka koe’uhí ko ‘ete sio ki he’ene kaka kaka pehē ni e kaká ‘oku ‘ikai ke pehē ke holo. Mahalo na’a tohi a’u mai ki he 18/19 mahalo na’a toki hā mai hono olá ai. Ka ‘oku fai e fakamālō ia ki he ngāue ko ē ‘oku fai ka ko e sio ko ē ki he anga ko ē tu’u ko ē ‘a e kalafi Sea pea ‘oku fai pē tokanga ki ai. ‘E tokanga ki ai ki’i fakamatala ko eni. Ko e 18, ko e 17/18 foki eni ‘Eiki Sea. Pea ko e kamata mei he 16/17 ‘oku ‘i ai e ngaahi hia ko e hia lahi taha ko eni ko ē ‘i he 16/17 ‘oku ‘ai mai mei ai... mei ai peesi 27 ko e tā hia tā. ‘A ia pea ‘oku ‘asi ia ‘i he fakamatala ko ē 17/18 ko e tā ma’ama’a. Pea mo e me’a ‘e tahá ‘Eiki Sea ka ko e ‘ai pē ke ‘uhí he ko u tui ‘oku felālāve’i pē ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘oku fai ai ko ē faihia ‘Eiki Sea ‘o felālāve’i pea mo e ngaahi, hangē ko e ngaahi hia ko ē tā. Ko e hia lahi taha ia ‘a eni ko ē ‘oku ‘asi ko ē ‘i he fakamatala fakata’u ko eni ‘Eiki Sea.

Ko e me’a ‘e taha ‘oku fai ki ai e tokanga ‘Eiki Sea ko e hia ko ē he ngaahi potu fakapule’anga, feitu’u fakapule’anga. He ko u, kapau ‘Eiki Minisitā kapau ‘e lava he ‘e kau polisi ke veteke tautēfito ko Nuku’alofa ni ko u tui ko e ngāue ia ‘oku lahi ange ai e kau polisi pea mo e kau faifatongia. Ka ko ‘ene tu’u ko ē ki he halapule’angá mo e ngaahi potu fakapule’angá ‘oku fakapōpula ‘aupito ‘a e kau ma’u kava mālohi tautautēfito hangē kau aipē faito’o konatapu. Pea ko u tui kapau ‘e lava ‘o veteke ia ko u tui ‘e kau lahi ia ki hono veteke ‘o e holoki ‘o e faihia ‘i he anga ko ē nofo ko ē faka-fāmilí.

Tokanga uēsia mītia fakasōsiale mo’ui longa’ifānau

Ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga heni ‘Eiki Sea ko e, ‘oku ‘asi ia he 16/17 ‘a e ngaue’aki ko eni ko ē ‘o e *media* faka-telefoní. ‘Oku ‘asi ai mahalo he peesi 19 mahalo ‘oku ‘asi ai ‘i he ngaahi fakamatala ko iá, ‘oku ‘ikai ke ngata he’ene hanga ‘o fakatupu e ngaahi hia ki he fānau ‘i he, ‘oku ‘asi pē he me’a ‘oku hoha’a ki ai e potungāue.

Sea Kōmiti: Ko ia.

Lord Nuku: Pea ko 'eku lave'i 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke ngata pē ia 'i he long'a'i fānaú ka 'oku hoko 'a e mītia fakasōsialé ia tautēfīto ki he telefoni ko e 'initāneti mo e 'ū me'a pehē. Ko u lave'i pē au hono faingata'a ko ē ke fai ha ngāue ki ai koe'uhí ko e ngaahi totonu 'oku tohi he Konisitūtoné 'Eiki Minisitā. Ka 'oku hanga he 'e me'a ko ení tonu pē ke fakakaukau'i lahi 'aupito he potungāue kae tautēfīto ki he Pule'angá ha founa ke lava ke, pē 'e malava ke fakasi'isi'i 'a e access ko ē 'a e fānaú ki he ngaahi, pea 'oku 'i ai pea mo e ngaahi ongoongo 'oku tukuatu 'oku ta'emo'oni pē 'oku, pē ko ha fanongo talanoa pē ia pē ko ha fa'ahinga me'a pehē. Ka 'oku ne hanga 'e ia 'o uēsia fakalukufua 'aupito e fonuá 'Eiki Minisitā. Ko u tui mahalo ko e palopalema lahi taha ia he 'aho ni 'oku fetaulaki ko ē pea mo e fonuá ko e ngaue'aki 'a e mītia 'a e fanga ki'i me'angāue ko eni ko e telefoni, hono ngaue'aki ko ē he kau faihia ko eni tau pehē hangē ko e hia kaiha'a ko e hia fakatau faito'o konatapu. Pē 'oku 'i ai ha fa'ahinga Lao pē ko ha fa'ahinga founa ke lava ke fakasi'isi'i 'aki. He ko 'eku lave'i ko ē ki ai hangē ko e ngaahi 'apiako 'oku 'i ai pē ngaahi 'apiako 'e ni'ihi mahalo 'oku nau hanga 'o fakamālohi'i ke ta'ofi hono ngaue'aki 'e he tamaiki akó. Ka 'oku ...

<002>

Taimi: 1205-1210

Lord Nuku : „ka ko e palopalema ia 'oku fu'u lahi faka'uli'ulia ia pea ko e ta'au ko iá 'Eiki Sea, kapau 'e 'ikai ke tokanga 'a e Fale ko ení ki ai, he 'oku mahino pē ia, 'oku 'osi tohi ia 'a e ngofua 'o e leá,'a eni 'oku tohi. Ngaahi totonu ko iá, ngaahi totonu ia kuo 'osi foaki ia 'i he Lao mo e Konisitūtone ki he kakaí, hangē ko e pulusí, fai pulusi mo e me'a pehē. Ka 'oku hoko foki ia he 'ahó ni 'Eiki Sea, hoko ia ko e palopalema. Ka 'oku ou tui hangē ko e me'a ko ia 'a e Vava'u 15, ko e ngaahi pole ia 'oku tonu ke tokanga 'aupito ki ai 'a e Falé ia, pea ko e teke atu ki he Hou'eikí, hangē ko eni ko moutolu Hou'eiki Minisitā pea mo e Minisitā Laó, ke fakakaukau'i ha founa fakalao, ke lava fakasi'isi'i 'aki 'a e me'a ko ení. Pē ko e hā hono fa'ahinga founá, ka ko e 'uhinga ia hono .. He 'oku fai e hoha'a ia ko ē ki ai 'Eiki Sea, he 'oku ne maumau'i e fāмили, maumau'i e koloa, maumau'i e me'a kotoa pē, koe'uhí ko hono ngāue'aki e fa'ahinga me'angāue ko ení. Ka koe'uhi ko e ngaahi totonu ko ē 'oku ma'u 'e he kakaí ki ai, 'oku fu'u lahi 'aupito ia 'Eiki Minisitā. Ka ko e 'oatu pē ia koe'uhi ke fai ki ai ha tokanga. He 'oku ou tui kapau 'e lava 'o veteki, 'a e to'utupú pea mei he hala pule'angá, 'oku ou tui te ne holoki 'e ia 'a e faihia lahi 'aupito 'aupito. Koe'uhi, fakafoki 'a e fānau ke nau foki ki honau ngaahi 'apí. He 'oku ou tui 'oku hoko foki 'a e tā ma'ama'á, ko e tā 'e he mātu'a 'a e fānaú mo e tuai 'a e foki ange ki honau 'apí. Tukukehe 'a e ngaahi me'a ko e hola he akó. Ka koe'uhi kapau 'e 'ikai ke lava ke ta'ofi 'a e fa'ahinga me'a ko ení 'Eiki Minisitā, 'oku 'ikai ko ha fatongia tokotaha pē ia 'o e Feitu'ú na, ka koe'uhí, he 'oku ne fakatupu 'e ia 'a e faihiá ke to e lahi ange.

Pea 'oku pehē 'a e me'a ko ē 'oku fai ko ē 'a e tokanga ki ai, he ko e tupulaki ko eni ko ē 'o e faihiá ia, ko e ta'au pē ia mahalo ko e anga pē ia 'o e halafononga 'o e fononga'angá. Ka ko hono ngaahi me'a ko ē 'oku ne hanga 'o fakatupulakí, 'oku tonu ke fai e tokanga ki ai. 'A eni ko ē 'oku fai e 'uhinga ki ai he taimí ní, 'oku to e fu'u fakatu'utāmaki ange 'Eiki Sea. Ko 'ete sio ko ia ki he lēkooti ko ení, ko e lēkooti ko ē 'oku 'omai mei he lipooti fakata'u ko ení 'a e ngaahi faihiá, 'asi ia he ngaahi faihia kehekehe, pea 'oku 'asi ai mo e ngaahi faihia 'oku 'asi ko eni he hala pule'anga. 'Oku ou lave'i 'e tokoni fakapa'anga 'aupito 'aupito 'a e faka'iló, tautefīto hangē ko e hala pule'angá, hangē ko e ma'ukava mālohi ki he ta'u iikí, ngaahi me'a pehē. Ko u tui te ne hanga 'o holoki ka 'oku fu'u lahi. Ko e lēkooti ko ia 'ene 'asi ko ia he Fakamatala Fakata'ú 'Eiki Minisitā

‘oku kei ma’olunga pē. ‘Oku fai e tokanga ki ai, ke’uhi ‘ikai ke mau lava ‘emautolu. Ko homau fatongia pē eni ‘oku faí, ko e fakahoko atu ki he Feitu’ú na, ‘a e ngaahi me’a ‘oku hoko he fonuá, pea mo hono ngaahi feitu’u ‘oku avangamālie ai ke fai ai ko eni ko ē ‘o e fai e ngaahi hia ko eni ‘Eiki Sea. Pea te u fakahoko atu pē ‘Eiki Minisitā, hangē ko e ngaahi *night club* ngaahi fai’anga fakafiefiá, ke fakamalohi’i e ta’ú. He kapau ‘oku tapu, ‘oku toki fakangofua he ta’u 18, pē ko e 21. ‘Eiki Sea, ko e ngaahi fale ko ē ‘oku fai ai ko ē, ngaahi fale faka-sōsialé ‘oku fai ai e fakafiefiá ‘Eiki Sea, mahalo ‘oku a’u ia ki he ta’u 14 mo e 15 kuo nau ‘osi hū kinautolu ia ai. Ka ko ‘eku tui foki ‘oku kau kinautolu ‘i hono pātoloaki’i, ka ‘oku tonu pē ke fai pē ke fusi pē ngaahi Lao ko iá koe’uhi ke malu’i ‘etau fānau mei he ngaahi .. tautautefito ki he kava mālohi, pea mo e faito’o konatapu. Ko e ngaahi feitu’u eni ko ē ‘oku nau mafola ko ē ki ai, ko e ola hono ngāue’akí. Ka ko e kole atu pē, koe’uhi kapau ‘e to e fakamāmālohi’i pē, ‘a hono ta’ota’ofi kinautolu mei he ngaahi feitu’u pehē. Ka neongo ‘oku fai pē ngāué, ka ko e me’a ‘oku fai ki ai e tokangá ‘Eiki Sea, ka ‘oku lahi pē e ngaahi me’a ko ē ke fai ki ai e fakahoha’á ia, ka ‘oku ou tui ko e tokoni atu pē ke’uhi ki he Potungāué ke to e fai e fatongiá, neongo ko e tōnounou ..

Sea Kōmiti Kakato : Nōpele, kātaki ke tau ki’i mālōlō ai. Tau liliu ‘o Fale Alea.

Lord Nuku : Mālō. Mālō ‘aupito Sea.

(*Ne me’a mai leva ‘e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Aleá - Lord Tu’ilakepa ki hono me’a’angá*)

‘Eiki Sea Le’ole’o : Hou’eiki, mālō ‘aupito ‘a e ma’u faingamālié, ko u tui pē, ho’ātā ni, ko u kole atu pē ke mou foki mai mu’a he 2:00 ke ma’u pē ‘etau *quorum* ke fakahoko ‘etau ngāue he Falé. Ko e me’a pē ia ‘oku fai atu ai e kolé. Uá, toloi ki he 2:00 mālō.

(Toloi ‘a e Fale ki he 2pm)

<008>

Taimi : 1410-1415

Satini Le’o : Me’a mai ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea (*Lord Tu’ilakepa*)

‘Eiki Sea Le’ole’o : Mou me’a hifo Hou’eiki. Tapu atu pē ki he Tokoni Palēmia kae ‘umā’ā ‘a e Hou’eiki Minisita. Fakatapu atu ki he Hou’eiki e fonuá kae’umā kau Fakafofonga e Kakaí, kae’umā’a ‘etau kaungāue. Fakatapu atu foki ki he kakai e fonua ‘i he ngaluopé, pēhē kiate kimoutolu ‘oku tonu ke fakatapua. Hou’eiki, hāngē ko e me’a ko ia na’a mou ‘osi mea’i pē ‘aneuhu ‘eku fakahoko atu pē na’e ‘i ai ‘a e ni’ihi na’a nau fakahoha’asi mai e motu’á ni, pea na’á ku kole atu ke tuku ki he 2:00 ke ke toki me’a mai aí. Ka ‘i he taimí ni, hāngē ko e me’a na’á ku lave ki ai ‘aneuhú ‘e ‘oatu leva ki he ni’ihi ko ia ‘a e faingamālie ko ia pea hili ia ka tau toki hoko atu. Me’a mai Ha’apai 13, faingamālie eni.

ix. **Fakamālō’ia ngaahi tokoni Pule’anga kuo ta’imalie ai Ha’apai**

Veivosa Taka : Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni,. ‘Eiki Sea, fakamālō atu he faingamālie kuo fakahoko maí. Sea ko e ki’i fokoutua hake pē ia ‘a’aku ko e fakamālō ki he Minisita Ngōué. Kuó u tui ne ‘i ai e hoha’a ‘a e kāinga Ha’apai ki he’enu ki’i pale he *show*. Pea kuó u tui kuo ‘osi me’a mai ‘a e Minisita kuo ‘osi maau ‘a e me’a kōtoa ko ia. Ko e tuai, tā ko e

tuai he 'oku 'i heni 'a e pule ia 'o e Ngōu'é, kā 'oku te'eki ai hā taha 'e fakamo'oni 'i he 'enau ngaahi vausia takitaha, kā kuó u tui ko e kongā ia hoku kāinga mei motú. Mu'omu'a mo Lulunga, ko ena kuo 'osi fiemālie ho'omou ngaahi me'a 'oku fakahokó. Tā ko ē ne to e fakalahi e palé 'Eiki Sea, pea na'e to e *top up* atu e tolumano 'e he Minisitá ke fakakākato 'aki e me'a 'a Ha'apai. Pea kuó u tui ko e me'a fakafiefia ia ki he kāinga 'a e ngāue 'oku lava 'o fakahokó.

'Eiki Sea, ko e me'a hono hokó, ko e fakamālō ai pē ki he Minisita *MEIDECC* pea pēhē ki he Minisita ko ena 'okú ne tokanga'i 'a e *power*, koe'uhí ko e ngāue lahi kuo nau fai mo e pule *CEO* 'a e *power* pēhē ki he *MEIDECC*. Ko e meimei māhina taha foki eni Sea 'a e tō 'a e pō'uli ia 'i Fākakai pea ko e maumau 'enau fo'i senoleita *transformer* pea kuó u tui kuo nau lolotonga *fix* atu e ngāue ko ení pea 'oku fakafiefia ki he feme'a'aki 'a e Sea 'o e Poate 'Uhila 'a Kauvai pea mo e Minisitá. Ka 'oku ou tui 'oku faingamālie 'a e me'a ko iá, ko e me'a ia 'oku fakafiefia Sea, mo e taimi 'oku fai atu ai 'a e fakahoha'a pea *respond* vave mai Hou'eiki Minisitá. Ko e me'a ia 'oku fakafiefia pea kapau 'oku mole e taimi ia e Falé ni Sea he fakamālō ko e 'uhi ko e si'i fiema'u vivili 'a e kāinga Ha'apai pea 'oku ou tui 'oku totonu pē ke 'oatu ki he feitu'ú na ke ke me'a ki ai 'i he ngaahi fe'amokaki mo e ngaahi faingata'a, *emergency* kā ko ha me'a na'e 'ikai ke 'amenekina ke hoko, kā kuo hoko. Kā kuó u tui ko e kongā pē ia Sea 'oku fai ai 'a e fakamālō atú, 'i he ma'u faingamālie ke 'oatu ai 'a e fakamālō ki he kau taki 'o e ngaahi Potungāue. Mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o : Mālō. Hou'eiki, hāngē pē ko e me'a na'a mou me'a ki aí, ko e fo'i tokotaha pē ia na'e fakahoko mai ki he motu'á ni 'i he ki'i me'a na'e tokanga ki aí. Kā 'oku ou fie fakamanatu atu pē kia kimoutolu 'etau Tohi Tu'utu'uni, kapau 'oku 'i ai hā taha 'oku 'i ai hā me'a 'oku tokanga ki ai pē fehu'i. 'Oku 'i ai 'etau Tu'utu'uni ki he Tohi Fehu'í. 'Oku 'i ai mo e ngaahi 'aho mo e ngaahi taimi. Tukumai hā faingamālie ki he Hou'eiki Minisita, pea ko e 2:00 ko ē 'o e 'aho Tu'apulelulu, angamaheni 'o e Falé ni 'e fai leva 'a e feme'a'aki 'o fekau'aki pea mo e ngaahi Tohi Fehu'i ko ia 'o makatu'unga 'i he fakahoko ngāue ko ē 'a e Falé ni. Kā koe'uhí ko e 'ai ke tau liliu 'oku ou fakatokanga'i atu pē 'oku 'i ai 'a e ni'ihí 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku nau tokanga ki ai. Fakafofonga Kakai....

<000>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Sea Le'ole'o: ... 17, Niua.

Vātau Hui: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea pea mo e 'Eiki Tokoni Palēmia. Tapu mo e Hou'eiki Nōpele 'Ene 'Afió kae 'uma'a e Hou'eiki Kapinetí pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Mālō e kei laumālie Feitu'u na Sea pea mālō e ma'u faingamālie. Ko u fiefia au Sea ko e tu'o fiha ē 'eku hiki 'anenai mo 'eku ene hake. He ko e 'aonga foki 'a e tokoní mo e pou pou ke lele pē, ke me'a pē 'a e Fakafofonga ko iá pea fai hake ai pē. 'Ikai ke u fie fakahoha'asi e Fale 'eiki ni. Ka ko u 'ilo ko e me'a mei tu'a eni 'oku 'omai 'e he Sea e Kōmiti Kakató 'o 'ai 'i Fale ni Sea. Sea ko e tu'u 'a e motu'a ni, ko u toki ma'u 'anenai.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E Fakafofonga, ko e me'a ko ená na'e hoko 'anefē? 'anenai he'etau tipeiti ko ē me'á.

Vātau Hui: Ko ia Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io, 'io 'oku 'i ai pē ho'o mo'oni Fakafofonga. 'E Ha'apai 13 ko koe 'oku Sea Kōmiti Kakatō, mou ki'i, me'a pē ho me'a'angá pea ki'i takatakai ho fofongá 'i loto he Falé, tohitohi pē he taimi 'e ni'ihi mo ke takatakai 'o, hangē ko e me'a ko eni 'oku lāunga ki ai. Kapau 'oku 'i ai ha me'a mei tu'a, 'oku 'ikai ke ngofua ia ke fai e me'a ko iá 'i Fale ni. Fēfē, ke fiemālie?

Vātau Hui: Mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Hoko atu.

x. **Kole ha tokoni ki he mīsini ta poloka e kāinga 'i Niuatoputapu**

Vātau Hui: Faka'ofu'ofa, tali lelei kuo 'omi ki he motu'a ni. Ko e fokoutua hake 'a e motu'a ni Sea he ko u lave'i pē 'oku 'ikai ke 'i heni e, ke me'a heni e 'Eiki Minisitā e Toutaí ke fai ha'aku fehu'i. Ko e ma'u e fetu'utaki mei motu, ko e ongo fu'u mīsini tā poloka ko ia 'a Niuatoputapu mo Niuafo'ou 'oku kei laumālie lelei. Pea ko u fakamālō he ngāue lelei kuo fai 'e he potungāue ni pea mo e 'Eiki Minisitā 'o 'ave 'a e mīsini tā poloká. Ka ko e fakahoha'a mai 'a e kāingá koe'uhí 'oku 'i ai e ngaahi misinale, tuku me'a'ofa, 'alu atu eni ki he ngaahi kātōanga. Mavahe mai pē ko ē 'a e sou' mo e faka'ali'ali ngoué kuo ta'ofi 'a e tā ia e poloká. Mea'i pē 'e he Feitu'u na ko e nofo 'a motú, 'a hoku kāingá 'oku 'ikai foki ke 'i ai ha 'uhila. Ka na'e fai e fakahoha'a koe'uhí ko e mīsini tā poloká 'oku 'aonga ia ke fakatolonga'aki hangē ko ha mata'iika 'oku ma'u mei tahi, fakatolonga'aki. Ko e 'aho ni, ko e 'osi pē ko ē 'a e faka'ali'ali ngoué mo e sou', pea kuo si'i tāngulu ai pē. 'Oku kei laumālie lelei pē mīsini ia ke tā, 'a e poloká. Ka ko e me'a ko ē 'oku fakahoko mai ki he motu'a ni 'oku ta'ofi ange koā mei Tonga ni. Ka ko 'eku 'uhingá Sea pē 'e lava pē mu'a, 'oku ou tui 'oku me'a mai 'a e CEO 'o e Toutaí ki he fakahoha'a ko eni 'oku ou faí pē ko e hā e me'a 'oku hokó. Si'i fakaongoongo mai e kāingá he 'oku teu atu e ngaahi misinale, ko e teu atu pea mo e ngaahi sivi.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E Fakafofonga, Fakafofonga. Koe'uhí pē ko ho'o taimi 'oku ngofua pē pea tu'utu'uni 'e he Tohi Tu'utu'uni koe'uhí ke ke malanga, ke ke me'a mai ha me'a 'oku ke tokanga ki ai 'o fekau'aki mo ho vahefonuá mo e kakaí. Ka 'oku ke me'a ange ki ho'o malanga, 'oku 'ikai ke 'i heni e 'Eiki Minisitā ia 'oku totonu ke ke malanga ki ai.

Vātau Hui: Mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ka ko u pehē pē mu'a ke fēfē ke tatali ke me'a mai e Minisitā Toutaí pea ke me'a ange hangatonu ki ai pea ne tali mai fe'unga mo taau mo e me'a ko eni 'oku hoko ko ē 'i Niua.

Vātau Hui: Mālō. Mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E fēfē, 'e lelei pē ki he Feitu'u na?

Vātau Hui: Faka'ofu'ofa. Sea sai 'aupito mālō ia. Ko e kongá pē hono uá Sea 'oku ou fie 'o hake 'i he Fale 'eiki ni. Ke fai mu'a ha'atau tokanga ki he tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'a e Mate Ma'a Tongá. Ko hono 'uhingá he 'oku hoha'a lahi e motu'a ni pea 'ikai ngata ai ko 'emau timi liiki ko

ē ‘a mautolu mei motú. ‘Oku kau ia he me’a ‘oku ne faka’ai’ai kimautolu ke mau tokangekina e sipotí. Ka ko ia Sea kuo u fokotu’u atu, ‘ai mu’a ke tau alea’i ko e hā e tu’utu’uni aofangatuku ke tau hanga ‘o fei mo ‘oatu he ko e tu’u he taimi ní ko e kāinga kotoa ‘i Tonga ni pea mo e kau poupu.

Veivosa Taka: Sea ko e ki’i fehu’i pē Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ha’apai 13, ‘e tali pē ‘e he Feitu’u na, ke fehu’i atu ki he Feitu’u na?

Vātau Hui: ‘Io fehu’i, fehu’i.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale ‘eiki ni. ‘Eiki Sea ko u poupu ki he me’a ‘oku me’a ki ai e me’á ka ko ‘eku fehu’i Sea. ‘Oku toutou ‘ohake ‘a e sipotí ‘i Niua, pea ko u hoha’á pē ‘oku mea’i koā ‘e he Fakafofonga e tokolahi e fo’i timi ‘e tahá, ke ‘uhingá ke fakafuofua ‘ene me’a maí na’a faifai ka tau fakakaukau, kae mea’i ‘e he Fale ni ia ‘oku toko 5 pē toko 3 ha fo’i timi. Ka ko e ‘uhingá pē ko e fehu’i pē ia pē ‘oku lava pē ‘o feau he ko e sipoti ko eni ‘oku fakalau maí ko e sipoti eni ‘e ono. Ka ko ‘eku ...

<001>

Taimi: 1420-1425

Veivosa Taka: ... ‘uhingá ‘oku lauta’u ‘o e sipotí na’a ‘oku, ko e anga pē ‘eku ki’i fehu’i pē kātaki pē Fakafofonga. Mālō Sea.

Vātau Hui: Mālō Sea. ‘Oku ‘i ai ‘emau sipoti ko ē ‘oku lolotonga teuteu he taimi ní ko e sipoti fuhu. ‘Oku mau lolotonga teuteu mautolu mei Niua he, ‘a ia ‘oku mau, ko ‘emau, ‘a ia ‘oku mau lolotonga feinga he taimi ni ke mau pole hangatonu pē ki Ha’apai. Mau ‘uluaki kamata ai.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E Fakafofonga.

Vātau Hui: Pea mau toki hoko leva ki he liiki Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakafofonga.

xi. [Kole ke tokangaekina Fale Alea ‘a e timi liiki Mate Ma’a Tonga](#)

Vātau Hui: Ko ‘emau sipoti ia ‘oku mau lolotonga teuteu he taimi ni. Ko ‘emau me’a ‘oku faí ko e tukituki pē, tukituki pē mei motu he taimi ni. Ko ia Sea ko u fiefia lahi he ho’atā ni. Sea mahalo ‘oku ke mea’i pē laumālie ‘oku toka he kakai ‘o e fonua ni. Ko honau fo’i mafú pē ‘a e timi Mate Ma’a Tonga. ‘Uluaki pē Sea ko e kau mataotao eni ‘o e ngaahi timí ‘oku ‘omai ‘o va’inga. Ko e timi ‘a eni ko ē ‘atautolu ko ē he taimi ni ko ē ‘oku ‘ai ke o ki he *World Cup* ‘oku ‘ikai ke fu’u fai ha tokanga he ‘oku kau, ko e lelei tahá nautolu. Ka ko u loto ‘Eiki Sea ke fai ange mu’a ha tokanga ki ai ‘a e Fale ‘eiki ni pea mo e Feitu’u na. Ko ia pē Sea mālō fokotu’u atu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō. Fakamālō atu ki he ongo Fakafofongá. Mahalo pē Hou’eiki Pule’anga mou fakatokanga’i pē me’a ko eni ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga pea mei Niuá fekau’aki pea mo e timi liikí ke fai ha tokanga. Ko u lave’i pē ko e Minisitā ko e Leipá ‘oku lolotonga fai ‘enau ngāue ki ai fekau’aki pea mo e timi ko ena ‘a eni ko eni ki he liikí. ‘Io Minisitā Leipá. Fakamolemole na’a ku lave pē au ka ‘oku ‘ikai ko ha ‘ai ia ke ke me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Le’ole’o MIA: Pea tapu ki he Feitu’ú na kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipá ka u fai atu pē ha ki’i fakalavelave. Ko e, na’e ‘osi ‘alu ange ‘a e ‘ū timi liiki na’a nau hanga ‘o ‘alu ange ke nau loto taha ke fa’u ha kautaha liiki makehe ia. ‘Oku ‘atā ‘oku ‘i ai pē homou totonu moutolu ke fai ia. Pea nau ‘osi lēsisita ia ‘e au ‘o tuku atu ia kia nautolu. Pea ‘oku nau pehē ‘oku ‘i ai ‘enau ki’i *tournament* ‘oku fai he uike kaha’ú. Pea ‘a ia ‘oku ou sió ko e ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Le’ole’o MIA: ‘Io.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e kautaha liikí ko ia ‘a e hā ? ‘E māfuli leva ‘a e polokalama liikí ‘o muimui ‘ia nautolu pē te nau nofo he liiki ko eni ko ē ‘oku lolotonga lele ai e fonua ?

xii. **Fakahā Pule’anga malava ke nau tokonia e ngaahi fē’auhi sipoti & ‘akapulu fakalotofonua**

‘Eiki Minisitā Le’ole’o MIA: ‘Io ko e liiki foki ‘oku fakalele he *Federation* ‘e ua. Ko e taha ko e *NRL* pea ko e taha ko e me’a fakamāmani lahí. Pea ‘oku ‘ikai ke u kau au he me’a ko iá. Ko e me’a pē ‘a e motu’a ni ia ko e fakalēsisita’i e ‘ū ni’ihi ‘oku ōmai ‘o lēsisita ha, pea kuo ‘osi ‘oange ‘e au ‘enau lēsisita na’a nau ōmai ‘o kolé. Ko e me’a ia ‘anautolu mo e *NRL* mo e ... *international* ke nau fetu’utaki ki ai ke lava ke, kapau te nau lava ‘o fetu’utaki, ‘e lava pē Pule’angá ‘o tokoni atu ki he ngaahi me’a ‘oku fai. Pea ko e ‘ū timi kotoa ko ē na’a nau ōmai mahalo ‘o fa’u ‘a e kautaha ko iá kuo ‘osi fakahū ange ia ki he Leipá pea kuo ‘osi fakamo’oni mautolu ai ‘o ‘oange. Pea ‘oku nau fakalea mai ki he motu’a ni ‘oku ‘i ai ‘enau ki’i *tournament* ‘oku fai. Pea ‘oku ou pehē leva hangē ko e me’a ko ē ‘a e Nōpele mei ‘Euá ke tokoni e Pule’angá pea ko au ko u Le’ole’o aí. Pea ko u pehē leva ke ‘ai kotoa ā e ngaahi fonuá kau mai ‘a Vava’u mo Ha’apai mo e ngaahi feitu’u. Pea ko u pehē ke u hanga au ‘o foaki ha 1 kilu ki he pale ko iá kae fai mo lele. Pea ‘oku to e fetu’utaki mai ‘a e kau va’inga ia ko eni ‘oku loto mamahí te nau kau mai nautolu he *sponsor* ‘o e me’a ko iá. Pea ‘oku nau puna mai ki Tonga ni ‘o kau hono *sponsor* ‘o e me’a ko iá pea ko u pehē mahalo ko e me’a ia ‘oku tonu ke tau foki ki ai. Tau foki ki he fo’i laumālie ko ē ‘o e loto ‘aki e liikí mo e feilaulaú kae lava ke tau ‘unu kimu’a. Mahalo ko e me’a ia ‘oku ‘ohake he 17 pea ko u sio ko e ki’i founa ia ke tau ‘unu ā ki ai. Mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘i he Feitu’ú na pē pea ko u faka’amu pē kau Minisitā ke mou fai pē he fakapotopoto taha ‘a ho’omou me’a ko ena ‘oku mou tu’utu’uni ki aí. ‘Oku ou nofo ‘o fakakaukau he taimi ni ko e hā ha founa te tau lava ‘o fakatahataha’i ai e kakai ‘o e fonua. Ko

e me'a tatau ena na'e hoko kia mautolu 'i Vava'u 'omau to e lēsisita e kautaha 'akapulu 'o a'u pē 'o mōvete pea mate e 'akapulú 'i Vava'u. Faka'amu pē ke ke fakapotopoto pē Feitu'ú na mou feme'a'aki lelei pē pea mo e ni'ihi 'o e kōmiti ko ē 'a ē na'e tu'utu'uni he Lao ke fili kinautolu. Pea fakapotopoto mātu'otu'a fe'unga e Feitu'ú na ke ke fale'i pea ke ako'i 'a e kakaí he te nau muimui pē nautolu ki he me'a ko ē 'e 'omi mei 'olunga mei a tautolu ko hai 'oku *authority* ma'olunga taha ke ne tataki e fonua ni. Koe'uhí ko e 'ū maa'imoa ena kuo 'osi taku hotau fonua ni ...

<002>

Taimi: 1425-1430.

'Eiki Sea Le'ole'o: ... 'a ia ko e maa'imoa ia 'a 'Ene 'Afió, ka kuo a'u mai ki he taimi ni, 'oku 'i he 'aofinima 'o kimoutolú, 'o e Pule'angá, ka 'oku mau fakatauange pē ke mou fai pē e lelei mo taau ke 'oua 'e fepakipaki e kakai 'o e fonuá, pea hoko ai ha uesia 'o hangē ko ia 'oku hoko he taimi ni. Kuo u 'osi ma'u pē 'e au e ngaahi fakamatala falala'anga, ka koe'uhí ko 'eku fihia hoku fatongiá, 'ikai ke u fie tipeiti mo e Feitu'u na, ka 'oku ou tuku atu pē ki he Feitu'u na ke ke fakapotopoto pē, kapau ko ha *tournament* pē ia 'a ha ni'ihi, ka kiate au, 'i he anga ko ē 'eku fakakaukaú, Hou'eiki mo e kakai e fonuá, ko e hā e kehekehe fakamāmani lahí, mo e *NRL*? Ko e *NRL* ko e fu'u kautaha lahi taha ia 'o māmani, ka 'oku fakahingoa kehekehe 'e he Pule'anga ko 'ení, ko e *NRL*, kehe ia, pea mo e fakamāmani lahí, kehe ia. Pea 'oku tu'u fehanga'anga leva 'a e kakaí, ko fē leva e fa'ahinga kakai te nau 'alu ki he fakamāmani lahí, mo e 'alu ki he *NRL*? Ka 'oku ou fakatauange pē ke mou fakapotopoto, 'ai pē ke taau mo fe'unga koe'uhí ke pukepuke 'etau fanaú, hoko atu 'enau va'inga ma'a hotau fonua ni. Ka 'oku ou tui, Hou'eiki, kuo fe'unga 'a e me'a 'oku fai ki ai e feme'a'akí, ka tau 'unu atu,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ki'i fakatonutonu pē miniti e 5 pē. Ko e palopalemá foki ko ē he 'aho ni, ko e palopalema 'i he vaha'a 'o e kau va'ingá, 'oku makatu'unga ai 'a e 'alu 'a e Mate Ma'a Tongá 'o fika 3 'i māmani, pea mo e Kōmiti *Interim* he taimi ni. Sai, kiate au, tuku ia ke hoko atu e fakalelei e me'a ko iá, 'e 'osi 'afe 'a e Kōmiti ko ia. Ko e kau mamahi'i liiki eni ia mo e 'ū timí, kuo nau ō mai kinautolu ia ke 'ai ha me'a ke pukepuke 'a e tamaikí.

'Eiki Sea Le'ole'o: Sai, 'Eiki Minisitā, koe'uhí pē ko ho'o vilitakí, ke me'a mai ki he tohi ko e 'oku ou fakahā atu ko é,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Ikai, 'ikai foki ke u vilitaki au, Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Koe'uhí ko ho'o vilitakí, kuo ke me'a mai kuo ō mai e tamaiki va'inga 'o fokotu'u leva 'a e timi ko ē, 'a e 'oku lesisita ke nau fakahoko leva 'enautolu. Ko e me'a ko ē kuo u 'osi ma'u 'e he motu'a ni. Na'e 'osi 'i ai e pa'anga na'e 'omai 'e he *NRL*, ke 'omai ke 'ave ki he ngaahi *division*, ki he ngaahi, ki motu, ko e 2 mano. Pea 'omi ia 'o puke ia 'e he faiako 'o e 'aho ni, 'o ne fakahū 'e ia 'a e silini ko iá, 'o ngāue'aki mo e fānau 'akapulú. Pea 'oku lolotonga 'i ai e silini ko iá, ko e ta'u eni 'e ua. Pea ko e feinga atu leva 'a e Poaté, 'a e ni'ihi ko eni 'i he 'aho ni, ke 'omai e silini ke 'ave ki he si'i ngaahi ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ke u ki'i tokoni atu he 'oku 'ikai ke tonu e ma'u ko iá.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Ikai ke tonu 'eku ma'ú, ko e me'a ia ko ē 'oku ou kole atu ai ki he Feitu'una, 'oua te ke 'omai he koe'uhí, 'oku 'ikai ke u loto au ke u tipeiti, he ko au 'oku ou 'ilo lahi taha, he ko au 'i he taimi ni 'oku lipooti mai ki ai e 'ū me'a ko iá 'e he tamaikí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'oku hā ha ki'i fakatonutonuatu he 'oku hala ho'o ma'ú.

'Eiki Sea Le'ole'o: Kapau 'oku hala, 'io 'e malava pē ke hala, ka 'oku 'i ai e fakamatala falala'anga mo e tohi kuo

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E falala'anga ange 'a e me'a ia 'oku ou ma'u 'e aú. Ko e 'ai pē ke u fie tokoni atu, pea ka 'ikai 'oku sai pē ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e me'a'oku ou 'ai ai pē, 'Eiki Minisitā, ke 'oua te tau fakafekikí, ke tau falala ko fē e fa'ahi te tau falala ki ai. Ko e me'a ia 'oku kole atu ai ki he Feitu'una ke ke fakalelei'i e fānaú, pea mo e Kōmití. Pea kapau 'oku 'i ai ha ni'ihī he Kōmiti, 'o hangē ko e me'a na'e me'a'aki 'e he Tokoni Palēmia, mahalo na'a ko ha fo'i toko ua pē, ka 'oku sai ke fakalelei'i e toko ua ko iá kae hoko atu.

'Eiki Minisitā Polisi: Ki'i tokoni nounou atu pē, Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io, me'a mai Minisitā Polisi.

xiii. [Kole ke foki feme'a'aki ki he 'asenita ngāue e Fale](#)

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'una, 'Eiki Sea, pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'a e Fale Aleá. Sea, ko 'eku kolé 'a'aku, Sea, ko e ngaahi 'isiu ko eni 'oku 'omai ko ē ki Fale Aleá, 'oku 'ikai ko ha 'isiu te tau lava 'o fai tu'utu'uni ai heni. Pea 'oku 'i ai e ngaahi 'isiu ia te tau fakafekiki pē pea 'osi pea 'osi. 'E kei fai pē e ngāue ia 'i tu'a. Sea, ko 'eku kole 'a'aku ia, mou me'a hifo ki he 'asenita, Hou'eiki, mahalo ko e 'aitema ena e 14, kuo 'osi me'a mai 'a e 'Eiki Sea, ki he taimi 'e fai ai e ki'i *break* he uike faka'osí, pea mo e uike 'uluaki e māhina ka tu'ú. 'Oku ou kole atu, Sea, ko e me'a e 'e 'osi ko ē pea tau pāloti ai 'i Fale Aleá, kau ai mo e ngaahi fakamatala mei he ngaahi vāhenga, ngaahi fakataha ne tau faí. Mahu'inga ia he ko e le'o ia 'o e kakaí. 'Oku ou kole atu, Sea, ke tau foki tautolu ki he 'etau 'asenita.

'Eiki Sea Le'ole'o: Poupou atu au ki he Feitu'una, 'Eiki Minisitā Polisi. Ko e 'uhinga pē 'eku afe ki aí, he ko e Fakafofonga Fika 17 pē, mo e 'Eiki Minisitā pē 'i he tafa'aki ko ē 'oku nau poupou atu ki he Feitu'una, 'Eiki Minisitā, na'a nau 'omai e me'a ko iá ki Fale Alea ni. Ka'oku ou kole atu, Hou'eiki, tau liliu ā 'o hoko atu 'etau Kōmití, he 'oku mo'oni e me'a 'oku me'a ki ai e 'Eiki Minisitā Polisi, 'oku lahi 'etau ngāue. Tau liliu 'o [Kōmiti Kakato](#).

<006>

Taimi: 1430-1435

Sea Kōmiti Kakato: Tapu pea mo e Palēmia Le'ole'o, Hou'eiki Minisitā, fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpele kae pehē foki ki he kau Fakafofonga Kakai mālō mu'a ho'omou kei laumālie lelei Hou'eiki ke hoko atu hotau fatongia. 'Oku tau kei feme'a'aki pē eni 'i he fakamatala līpooti

‘a e Minisitā Polisi 16/17, 17/18 pea ‘oku ou tui ke ‘oange ‘a e faingamālie ko eni ma’a 17 kae toki me’a mai ‘a e Minisitā.

Vātau Hui: Mālō Sea tapu mo e Feitu’u na Sea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale ni. Sea ‘oku ou fakamālō atu hono ‘omai e ki’i faingamālie ko eni na’e toutou feinga ai ‘a e motu’a ni ke tu’u hake ‘o fakahoha’a ‘anenai. Ko e fakahoha’a ‘a e motu’a ni Sea koe’uhī ko ‘eku lave’i hifo ‘i he peesi 12 ‘oku ‘i ai ‘a e konga ua “**ola ‘o e ngāue mahu’inga fakafepaki’i ‘o e faito’o konatapu ‘i Tonga**”. Sea ‘oku ou tui ko e palopalema eni lolotonga huki ai pē ‘oku lolotonga tofanga ai ‘a e fonua ni. Kapau te tau fehu’i Sea ko e hā e ‘uhinga e me’a ‘oku kei tolonga ai e palopalema mo e faingata’a ko eni. ‘Oku ou tui ko ‘ene kei tolonga he ‘oku kei ‘i ai ‘a e kau paipa ‘oku nau kei pikitai ai ‘i he tu’unga ko eni.

Xiii. Tokanga ke fakaivia e Lao ke ta’ota’ofi ‘aki tu’unga ‘o e faihia

Sea ko e me’a ia ‘oku fuoloa pehē ai mo lōlōa pea ko e vakai ki he tēpile ko eni ‘oku to e taha hake ia 2015 ‘alu ki he 2017 ki’i holo hifo e 2016 to e tataha he 2017 kā ko e me’a ko ē ‘oku ou hanga ‘o fakatokanga’i Sea, ‘oku fakamālō au ki he Minisitā Polisi mo e timi ngāue ko eni ‘oku nau tokangaekina. ‘Oku fai lelei e ngāue ko eni Sea ‘oku ou tui Sea ‘oku totonu ke fa’u ha Lao ke solova’aki ‘a e palopalema ko eni ko e peesi 13 ‘oku ‘i ai ‘a e konga ai ke fakamamafa ‘o e Lao ‘oku ‘i ai leva e ki’i setesi ko eni “**ko e tokoni ofi taha ke fakautuutu ange ke lahi ‘a e faihia faito’o konatapu ko hono fakamamafa ‘o e Lao.**”

Sea kapau ko e ‘uhinga ke fakamamafa e Lao, fa’u ha Lao te ne hanga ‘omi e me’a te ne hanga ‘o ta’ofi ‘aupito. ‘Oku ou tui pē ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi vahefonua ia ‘oku tautea tamate’i hūfanga he fakatapu, ‘i he ma’u mo e faito’o konatapu. Lahi taha ‘a e ‘ū hopo ‘oku ou ‘osi fanongo ai na’e ma’u ō atu ‘o hopo ‘oange pē ia, ō ‘o hopo totongi ma’ama’a pē ia, ‘o ‘ikai ai ke tau ‘ilo pē ko e hā manatu’i ko e kakai eni ia pa’anga lahi ma’u ‘a e faingamālie lahi te nau hanga pē ‘enautolu ‘o fai ‘a e totongi huhu’i totongi atu ‘o hai. Pea ‘e lava pē ke ma’ama’a ‘a e ngaahi totongi ia ko eni mo e tautea ko eni Sea uesia lahi ai hotau fonua ni tonu ke ‘ai ha lao ke fakamahino ai ko ‘ene fusi’i ko ē ke a’u pea mafao ‘oku ou tui ko e me’a ia ‘e lava ai ke ne hanga ‘o ta’ota’ofi eni. Pea mo ‘eku fokotu’u atu kau mai e sotia ki ai he ‘oku tui ko e sotia ia ‘oku ‘ikai ke to e afe ia he ko nautolu ia ‘oku *discipline* ‘enau ngāue pea ko e me’a pē ko ē ‘e talaatu ke fai ‘e fai ia he sotia.

xiv. Kei fakaongoongo ‘a Niuatoputapu ke langa honau ‘apitanga polisi

Ko ia ‘Eiki Minisitā Polisi ‘oku ou fakamālō lahi atu he ngāue lahi kuo mou fai ‘i ai mo e ki’i me’a heni Sea ‘oku ou loto pē ke u to e tokanga pē ki ai Sea ‘i he lipooti ko eni ‘i he peesi 27 ‘oku ‘i ai ‘a e me’a langa ‘a e ‘apitanga polisi ‘i Vava’u. Sea ‘oku kei fakaongoongo he ‘oku kei tu’u ‘a Niua ‘oku te’eki ke langa ‘a e ‘apitanga polisi ko ia. Sea ko eni ‘oku ‘asi ‘e langa e ‘apitanga polisi ‘o Vava’u sai pē na’a ‘i ai ha faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e tokoni eni ‘e 17

Lord Tu’ilakepa: Sea ‘e lava pē ke u ki’i tokoni atu, ‘oku ou fie tokoni pē ki he Feitu’u na ‘e Fakafofonga Fika 17 kapau ‘oku ‘i ai ha hia pē ko ha me’a ke fai ‘i Niua mo’oni e me’a ia ‘oku ke me’a ki ai. Na’e ‘i ai ‘a e ta’u ‘e taha ‘ohovale pē kuo fetukutuku mai e kau sela na’a nau ōmai

‘o mau faikava ‘i Longolongo pea u ‘eke atu ko e hā e me’a ‘oku mou foki mai ki heni, ‘ikai ke to e ‘i ai ha pōpula ia, mau nofo maumau taimi pē, fēfē e kau polisi ‘osi fakafoki mai mo e kau polisi ia...

<007>

Taimi: 1435-1440

Lord Tu'ilakepa :.. fo'i tokotaha pē na'e fa'a 'alu mei Vava'u, ko e 'alu 'o tokanga'i, 'oku ke me'a ki he angalelei 'a Niuá. Hā mai 'oku 'ikai toe 'i ai ha kovi ia, nau lotu, pongipongi, efiāfi, ka toe langa e falé ke hā? Ke hangē ko e 'otu fale ko eni na'e langa 'o Falevaí? Langa 'o maumau, 'oku ke mea'i pē Minisitā Polisi e fu'u langa ko iá, tuku pē fu'u fale ko ē aí. Langa mo e fu'u falemahaki ai, tuku pē ai 'ikai ha 'ofisa mo'ui 'e 'alu ki ai. 'Oua 'e to e feinga Niua fakamolemole ko e Feitu'ú na, ko e to e feinga ke langá ke fakamole, pea 'ai ke faka'ali'ali 'oku 'i ai hamou fale polisi? Ko u kole fakamolemole atu pē au ki he Feitu'ú na, ko u pou pou au 'io, 'o kapau 'e ai ha hia ai. Hao 'a Niua ia 'ikai ha hia. 'Ikai ke to e 'i ai ha faikovi ia. A'u ki he ngaahi me'a ko ia 'oku 'asi he peesi 21, ke me'a ki he peesi 21 na'a ku 'ai e kole ki he Minisitā, 'oku 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga hia pehē ia.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia.

Lord Tu'ilakepa : Fa'ahinga hia kovi ia. Tonga 'eiki, ko e hia ia 'oku lahi taha aí ia. Pea ko Vava'u, langa Vava'u he 'oku nga'unu ke to e lahi ange e kovi 'i Vava'u, pea 'oku fiema'u ke pukepuke na'a faifai kuo tafē atu ki Niua, kae toki langa homou falé ha 'aho. Ka ko e anga pē ia 'eku fokotu'u atu 'e Fakafofonga mo 'eku fie pou pou atu pē au. Hei'ilo kapau 'oku ke vilitaki ke 'ai pē ko ho taimí, kole atu pē tuku ia 'oua 'e ai e fa'ahinga makamaile ko iá mo e fakamole pa'anga.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e Nōpele Fika 2 'o Vava'u fiema'u pē ke pou pou atu.

Vātau Hui : Sea mālo 'aupito. 'Oku ou pou pou lahi pē mo au ki he me'á.

Sea Kōmiti Kakato : 17, ko e ki'i kole tokoni pē.

Lord Tu'i'afitu : Mālo 'aupito Sea. Ko 'eku fehu'i pē 'aku ki he Fakafofongá. 'Oku 'i ai ha Fakafofonga Pule'anga 'i Niua?

Vātau Hui : Sea 'oku 'i ai e Fakafofonga Pule'anga 'i Niuatoputapu.

Lord Tu'i'afitu : Pea mo hono uá, 'oku ai ha pangikē ai?

Vātau Hui : Sea 'oku 'i ai e pangikē 'i Niua.

Lord Tu'i'afitu : Ta 'oku tonu ke tu'u e 'Api Polisi ko e 'uhinga ia e me'a 'oku tonu ke faka'uhinga'i.

Vātau Hui : Fakafeta'i! Sea, ko e me'a ia ko ē 'oku toka atu ai ko ē 'a e hohoi 'a e motu'á ni.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘e Fakafofonga, ko e fokotu’u ma’olunga ‘oku ‘omi ‘e he Nōpele Fika 1. ‘Oku melino ‘a e ongo Niua. ‘Ai ha’amou sipoti ko e me’a eni ‘oku mou lolotonga ‘i ai he taimi ni. ‘Ai ha fale sumo ai ke teuteu ki he sipotí, kae tukuange ia ke langa ‘a Vava'u, ka tau toki hoko ki ai.

Lord Tu'ilakepa : Sea, fakamolemole pē ‘a e Fakafofonga Niuá he’eku tu’u hake. Ko u poupou peseti ‘e 100 ki ai. Fu’u sipoti ‘e 70, ‘a ia kapau ko e 70 eni ko e *population* ‘o Niuá ko e 1000 pē pē 800 pē si’i ai, ‘a ia ko e ni’ihi ko ení kuo nau ‘osi fe’unga pē nautolu pea mo e ‘ū *event* kotoa. Ko u faka’amu pē ko e netipoló ‘oua na’a kau ha kakai tangata he netipoló Fakafofonga. He koe’uhí ka ‘alu ‘o a’u ki ha tu’unga pehē e fiká ia, kuo pau ke kau e kakai tangatá ia he netipoló, ke fakakakato ‘a e fu’u 70 ko ení 'Eiki Sea. ‘Oku ou fokotu’u atu, sai ange ke ‘ai ha pa’anga he *levy*, ‘ave ke langa ha mala’e sipoti ma’a Niua, pea ke nau o ‘o sipoti. Pea ka a’u ki ha tu’unga ‘oku ‘ikai ke to e lava e sipotí, pea mou tō ‘ufilei ā moutolu he fu’u mala’é.

xv. **Fiema’u ke langa ha ‘api polisi mo ha pilisone ma’a Niuatoputapu**

Vātau Hui : Mālō. Sea mālō ‘aupito, ‘oku fiefia pē motu’á ni he tokoni ‘oku fai ‘e he Fakafofonga Fika 1 ‘o Vava’ú Sea. Na’a ku nofo atu foki au ia ‘i he Lipooti ko eni ‘a e kau Polisí ‘a e Minisitā Polisí. Sea, talu pē ko ē hoko ‘a e *tsunami*, tafia ai e ki’i ‘apitanga Polisi ko ē ‘i Niuatoputapú, pea ‘oku nau kei nofo ai pē ‘i he ki’i fale ko eni ko ē ki’i fale afā na’e langa pē ‘i he tokoní. Fai ai pē ‘a e ngāué ai 'Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ‘uhinga eni ke langa ha fu’u fale faka’ali’ali. ‘Ai ke ‘ai ha fale ke nofo ki ai e Polisí he ‘ahó ‘o ngāue, pea ‘ai mo ha ki’i pilisone. Ko e me’a ko ia ‘oku ou hanga ‘o fakatokanga’i kapau te mou tokanga’i ‘i he ... ‘oku ‘i ai e *website* ‘a Niua, ‘oku ‘i ai e pilisone ‘oku ngāue’aki ‘oku ‘asi he la’itā ai, ko e ngaahi fu’u ‘akau ‘oku tō holo ko ē ‘i tu’a ko ē he me’á ‘oku ‘ave nautolu ‘o loka’i ai. Ke kai pē ‘e he namú he pō ko iá ke ‘au pē ki he pongipongí ‘e tahá ku poto ‘aupito. ‘A ia ko e tu’utu’uni foki ia ko ē ‘a e Polisí. ‘Ave kinautolu ia ‘o tuku ki fale 'Eiki Sea, ko e tu’unga taau ia e taimí ni. ‘Ai ha ki’i pilisone pē ia, pea ‘ai pē mo ha ki’i ‘ofisi lelei, he ‘oku nau ‘i ai. ‘Oku ou tui pē mahalo na’a ‘oku ‘i ai pē ha langa fakalakalaka ‘a e Pule’angá ‘oku hanga atu ki ai, pea ko e ‘uhinga ia me’a ‘oku ou si’i kole aí. ‘Ai pē ‘o ‘ai ha ki’i ‘ofisi Polisi mo ha ki’i pilisone ke lava ke nau tokanga’i ai. ‘E ‘i ai pē pō ia ‘oku ‘ikai ke alea ha taha Sea na’a ‘i ai ha ni’ihi ia kuo si’i afe pē ‘o..

Sea Kōmiti Kakato : Ko e kole tokoni Nōpele Fika 1 ‘o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa : Ko au ko u ma’u ‘eku fakakaukaú, ko u fie tokoni atu ki he Feitu’ú na. Fēfē ‘a e tāmata afí, ‘oku ‘i ai ha tāmata afí ‘i Niua?

Vatau Hui : ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha tamate afí ‘i Niua.

Lord Tu'ilakepa : Sea, tonu ke langa ‘a e tāmata afí. Ka langa ‘a e tamate afí, ...

<008>

Taimi 1440-1445

Lord Tu'ilakepa : ...'e lava pē 'i ai e Polisi, 'i ai mo e Pilisone 'i he Potungāue pē 'e taha. Ko e vela ia 'Eiki Sea, he'ikai ke tau lava tautolu 'o fai tu'utu'uni ki he velá. He'e vela he 'aho mo e pō, 'e hoko pē 'a e vela. Maama *solar* Sea, 'oku fa'a malava pē ke vela e *stove* ia, 'ikai ko e māama pē. Hāngē ko Niuafo'ou, kuó u tui kapau 'e lava 'a e Tamate Afi ia Sea pea 'ave mo e Loli Tamate Afi ki ai, pea fokotu'u mai ai pē mo e ki'i polokalama ko eni e Polisi. Kuó u tui 'e fakapotopoto ange ia. Ko e langa ko ē fu'u Fale 'Api Polisi 'a eni 'oku hoko 'i Falevai, 'oku ou ki'i ongo'i 'e au he taimi 'e ni'ihi he'etau sio ki he mole 'a e fu'u ivi, 'ikai ke to e 'i ai hā Polisi ia ai. Tu'u pē Pilisone, tu'u pē 'ū loki, tu'u pē me'a. Ko 'ete me'a pē 'oku fa'i ko 'ete 'alu atu pē 'o pae 'a e me'a ko eni 'a e hina ka te feinga ke te hū ki loto. Kuó u pēhē au kuó u fokotu'u atu au ki he feitu'ú na ke langa 'a e Tamate Afi ke 'i loto ai pē mo e Polisi pea mo e me'a ko ē, kae lava 'o fakahoko pea 'oku totonu ke fai mo fakahoko ia.

Sea Kōmiti Kākato : Mālō, maau mai ia.

Vātau Hui : Mālō. Mālō 'aupito Sea, kuó u tali lelei 'a e tokoni na'e fai 'e he Fakafofonga Nōpele Fika 1 ko ia 'o Vava'ú. Kapau 'e lava ia, fakafeta'i, mau pou pou atu ai pē ki ai. Kaikehe, sai ko eni 'oku laumālie lelei pē 'Eiki Minisita ki ai, kā 'oku ou tui 'oku ngāngāue māmālie pē, kā 'oku ou pou pou lahi 'aupito ki he fokotu'u fakakaukau ko eni kuo me'a mai 'aki 'e he Fakafofonga Fika 1 ko ia 'o Vava'ú. Kā ko 'eku fakatonutonu atu Fakafofonga Nōpele kā 'omi 'a Niua 'o nofo 'i Falevai, 'e 'osi 'a Falevai ia, nau hake kitu'a, ko e 'uhingá he 'oku fu'u tokolahī, ke 'oua té ke fa'a fakatātā mai 'a Niua ki Falevai. Manatu'i ko Falevai ko e ki'i motu ia, ko Niua ko e *state* ia, na kehekehe pē. 'E Sea, hāngē kiate au 'oku mou pēhē 'oku toko 5 pē 'a Niua pē toko 6.

Sea Kōmiti Kākato : Fakafofonga, ko e fakatonutonu eni na'a 'oku hala ho'o ongo. Ko e 'uhingá ia ki he Fale.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu atu fakamolemole. Kae mahalo pē 'oku te'eki ke ke mea'i 'a Falevai. Ko Falevai 'oku 'i ai 'a Kapa, 'oku 'i ai mo 'Otea ai, ko e fu'u fonua lahi ia, te mou fakafonu moutolu 'o fonu pea toe.

Vātau Hui : Sea, 'oku ou 'ilo lelei pē. Ko 'emau fa'a 'a'ahi ko ē he akó 'oku fa'a takai ma'u pē 'i Kapa, 'Otea, Falevai pea ko 'emau hake hake ko ē 'i Falevai ko e ki'i 'api pe 4 mahalo pe 5, kuo lahi e fetukutuku mai ki Tonga 'eiki ni.

Sea Kōmiti Kākato : Fakafofonga, me'a mai ho'o kole

Vātau Hui : Kā ko Niua, Falehau, Vaipoa, Hihifo, Tafahi, ko e motu ia 'e 1 mo e kolo lalahi 'e 3.

Lord Tu'ilakepa : Sea, kole atu mu'a ki he Fakafofonga ke 'ai mu'a 'ene mālangá na'a faifai kuo tuku 'etau 'ai 'atautolu ki he langa 'Api Polisi.

Sea Kōmiti Kākato : Fakatonutonu eni 'a 12, kia ko e 17

Mo'ale Finau : Sea, ko 'eku fakatonutonu 'oku fai pē he 'ofa ki Niua. Kā 'oku pēhē ni. Ko 'etau tipeiti ko ē he 'ahó ni Sea 'i he Lipooti pea ko e me'a ko ē 'oku fai 'e he Fakafofongá 'okú

ne kole 'e ia 'a e ngaahi me'a ke langa 'i Niua. Me'apango pē 'Eiki Sea, kapau 'e fai hā faka-fihi'i, fānongo mai e kāinga pēhē 'oku fai hā ta'e'ofa ki ai. Kā 'oku pēhē ni, 'Eiki Sea 'a e fa'ahinga maumau tene fai. Ko e taimi ko ē té ne kole ai kā 'oku 'ikai ke 'asi foki ia he Lipooti, té u kole mo au ia koe'uhi he kapau he'ikai té u kole au, 'e pēhē leva 'e hoku kakai. Hā hono 'uhinga 'oku kole ai 'a Niua ka e 'ikai kole 'a Ha'apai. Lahi e maumau, ko ia 'oku ou pēhē 'Eiki Sea, 'oku 'i ai 'a e me'a pē ia 'i he Fale Aleá 'oku pēhē, 'oku fa'a pēhē mai 'a e kau Sea, *order*. 'A ia 'oku pēhē 'uhinga *order*, Fakafofonga, foki mai ki he me'a 'oku fai ai 'a e me'á.

Sea Kōmiti Kākato : Kā 'ikai pea tuli.

Mo'ale Finau : 'Io, 'oku fai ia kapau 'e talangata'a. Ko ia 'oku 'oatu e ki'i fokotu'u ko ia Sea ki he Fakafofonga, tau foki mai mu'a ki hē, 'uhinga he té u fihia au ia 'i he me'a ko iá. He kapau he'ikai 'oku ou ha'isia au ké u tu'u au 'o kole. He 'oku ke mea'i foki Sea, ko e me'a ia 'oku fai ko ē 'e he kāinga he ō atu ko ē he 'a'ahí. Te'eki ké u sio he Fakafofonga ta'etokanga koe. Ko e hā? Teke ta'utu pē koe 'o fakalongolongo 'ikai te ke kole 'e koe hatau fale ke langa ka e fai pē 'e he Fakafofonga ko ē. Ko ia Sea, kuó u pēhē Fakafofonga, tau foki mu'a ki hē, 'oua 'e fai e fo'i maumau ko iá. Mālō.

Sea Kōmiti Kākato : Fakafofonga fakamā'opo'opo mai, 'oku toe pē ho'o miniti 'e taha.

Vātau Hui : Sea. Hāngē kiate au 'oku mo ngali kau tokoua ho'o fakamā'opo'opo vave he fakamālanga 'a e motu'á ni. Sea 'oku 'uhinga 'a e kole 'a Niua he 'oku 'ikai ai hā 'Apitanga Polisi. He 'ikai ke kole 'a Ha'apai he 'oku 'i ai 'a e 'Apitanga Polisi 'i Pāngai. Ko Niuatoputapu, hala. 'Oku te'eki ke 'i ai hā Fale pē ko ha Pilisone 'i Niuatoputapu, kapau ko e 'ai ki Tafahi, sai ia, 'ikai ke u kole, kole ke 'ai ki ai ke hā?, ko Niuatoputapu ē, ko e *mainland* ē.

<000>

Taimi: 1445-1450

Vātau Hui: .. ko e 'uhinga 'eku talanoá. Ko Pangai, ko e kolomu'a ia ko ē 'a Ha'apí, tu'u ai e 'Apitanga Polisi ai. He 'ikai ke 'ave ia ki Felemea pē 'omai ki Fonoi pē ko Nomuka pē ko fē, tu'u 'i Pangai he ko e kolomu'á ia. Sai 'osi lelei ia. Niuatoputapu, te'eki ai ke 'i ai ha pilisone 'a Niuatoputapu. Pea ko e 'uhinga ia e me'a 'oku ou hoha'a atu Sea, 'ave ai leva heni ke si'i mea'i 'e he Minisitā Polisi, hā e me'a 'e laumālie ki ai pē 'e 'ai pē 'ikai, kehe pē ko u tuku atu 'i he fakamalanga 'a e motu'a ni fekau'aki pea mo e lipooti 'a e Minisitā Polisi Sea. Ko ia pē Sea e ki'i, pea mālō e ma'u faingamālie. Pea 'ai ma'u pē ke tau kau katoa kae 'oua te mo fa'a fakatokoua pē 'i Fale ni. Leveleva e malanga Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai e Nōpele 'Eua.

xvi. Tokanga ki he fatongia fa'u Lao e Fale Alea koe'uhi ko e lahi tu'unga faihia he fonua

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakató. 'Eiki Sea, ko e vakai hifo 'a e motu'a ni ki he Lao ko eni 2017/18. Pea kapau te mou me'a ki he peesi 23, ko e hia lahi taha ko eni ko ē 'i he faihiá, ko e malu'i 'o e fāmilí. Toki fakatonotonu

mai pē 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai e tolungeau fitu fitu. Pea ko e, 'oku hā mahino mei ai ko e lahi tahá ko e faito'o ko ē, he ko e faihia ko ení 'Eiki Sea. Ko e me'a ko ē 'oku fakahoko mai ko ē hení, 'i he fakamatala ko ení, 'a e mata vaivai, 'i he anga ko ē 'eku fakafuofua ki he me'a ko ē 'oku fakahoko mai 'o fekau'aki mo e ngaahi hiá, ko e Lao ko ē 'oku fa'u fekau'aki pea mo e ngaahi hia ko iá. 'O fai e vakai ai ki he'ene lahi pehē. Ko e lahi tahá 'Eiki Sea 'o e fai, ko e ngaahi Laó, 'a ia 'oku hoko, 'alu hifo ko iá 'a ia ko e lahi tahá ko e fakamaveuveu he ngaahi feitu'u fakapule'anga ko e uafe uangeau nima tolu (2253), 'i he peesi tatau pē, fakamatala mahinó. Pea 'oku 'alu hifo ai 'o a'u hifo ai, 23, peesi 23.

Sea Komiti Kakato: 17/18.

Lord Nuku: 17/18. Pea 'oku 'uhinga, ko e 'uhinga ko ē 'oku fai ki ai e tokangá 'Eiki Sea na 'oku tau hanga tautolu ia 'i he me'a 'oku tonu ke tokanga'i pē ia 'e he 'Eiki Minisitā. Ka 'oku 'i ai e ngaahi, 'oku hanga 'e he me'a ko ení, 'e he fakamatala ko ení 'o 'omai, 'oku 'i ai e tōnounou 'i he Laó pē ko e ngaahi Lao ko ē 'oku fa'ú. Ka koe'uhí ko e kole pē au ke, ke u toki kole pē au ki he 'Eiki Minisitā ke 'uhí pē ko e hā 'a e makatu'ungá. Kapau 'o ngāvaivai e ngaahi hia ko ení ko ē fekau'aki pea mo e fāmilí. Mahino e feitu'u fakapule'angá ia, feitu'u pē 'oku angamaheni pē ia ke fai ai 'a e me'a ko ení ko e faihia. Ko 'api, 'oku 'ikai ko ha feitu'u ia ke fai ai ha ngaahi hia, 'a ení ko ē hangē ko ení, ke malu'i e fāmilí 'oku fe'unga mo e tolungeau fitu fitú. Ko 'eku kole pē au 'uhingá ko e, ki he 'Eiki Minisitā Polisi, ko e mata vaivai ko ení ko e Laó, pea ko e hā ha founga ke ala fai'aki ha ngāue ke fakasi'isi'i'aki e me'a ko ení 'Eiki Sea. Hoko hifo pē ki lalo aí, maumau lao he feitu'u fakapule'angá 'oku 'asi ai 'a e telefua 'e 29, hūfanga he fakatapú, ki he ngaahi lēkooti ko ení. Ke 'uhí ke ke toki me'a mai pē. Ko e me'a fakamuimui, ko e me'a ko ení ko ē, he peesi tatau pē fakamuimui tahá he potu fakapule'angá, ko e tauhi ha kulī fakatu'utāmaki, 'i he peesi ko iá 'Eiki Sea. Ka 'oku hangē kiate au ko e me'a na'e fai ki ai e tokangá ko e tauhi e ngaahi hia, kakai muli. 'Oku 'asi pē heni ka koe'uhí ko e peesi 'oku ta'omia 'Eiki Sea. Ka ko 'eku fehu'i pē 'aku ia, ki he 'Eiki Minisitā kapau 'oku 'i ai ha ngaahi kakai hia 'oku tauhi he fonua ni, ko e hā e tu'unga ko ē 'oku nau 'i aí, fakavisa pē ko e kakai Tonga pē ko e kakai muli. Ka ko 'ene 'asi ko ē 'i he fakamatalá ko e kakai muli. Ka ko 'eku 'uhinga pē ke fai e tokanga ko ē ki aí, he koe'uhí ko e tu'unga ko ē 'aho ní, 'oku tonu ke fai e tokanga 'aupito 'aupito 'Eiki Sea.

<001>

Taimi: 1450-1455

Lord Nuku: ... nau tau hanga tautolu he ngaahi me'a kehé kae tuku hotau ngaahi fatongia faka-Fale Aleá ko e fa'u e Lao ke malu'i e fonuá. Kapau 'oku lahi pehē ni e faihiá 'oku tonu ke tō 'etau fakamamafá ki he me'a ko ení ko ē 'oku tonu ke tau foki ke fai ai 'etau ngāue 'Eiki Sea. Ka ko u fakamālō au ki he 'Eiki Minisitā he'ene 'omai ko ē 'a e 'ū Lao ko ení 'ū faihia fekau'aki. He ko u tui na'e 'ikai ke lahi pehē ni e faihiá ia 'i Tonga ni tālunga mo e Lao ko ení na'e 'omai ko ení ko ē ke, 'a ení ke 'omai e ngaahi totonu ki he kakai fe'ine pea mo e fanga ki'i tamaiki iiki.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia. Poupou.

Lord Nuku: Ka ko e me'a 'e taha 'oku fai ko ē ki ai e tokangá 'Eiki Sea ko e lahi pehē ni 'a e ngaahi maumau laó. 'Asi ai pea mo e ngaahi maumau Lao ta'efe'unga 'oku 'asi 'i he fakamatala ko ení 'a e Polisi. Pea 'oku, ko hono tonú pē ia 'oku hanga he polisi 'o 'omai 'a e ngaahi maumau Lao 'oku fai he kakai 'o e fonuá ko e hā 'etau ngāue 'oku fai ki aí? Tau fakafehu'i pē pe 'oku

lava he 'e Potungāue Polisi 'o fai e ngaahi fakakaukau ko ení 'o hono malu'í, malu'i e kakai 'o e fonuá kae 'ikai ke 'oatu ha me'a ke 'oatu ha Lao koe'uhí ke fakaivia 'aki kinautolu. Ko e anga ia 'o e vakai ko ē ki hení. Mahino e ngaahi tōnounou 'oku 'i ai e ngaahi tōnounou ia ko e tōnounou fakapa'anga hangē ko e me'a ko eni ko ē 'oku fai ki ai e kolé koe'uhí ko e ngaahi langa. Ko e Lao ko hono fa'u pē 'o tuku atu koe'uhí ko e mahino ia ke tokanga e Fale ni ki he ngaahi me'a 'oku hoko he fonua. Pē 'e lele maumau Lao ia he faha'i ko ē lele hono fakatuputupu langi 'a'ana ia pea tau feinga pē tautolu ia ke langa e 'ū me'a kehekehe. Ka ko e 'uhinga pē ko 'eku kole pē 'a'aku ki he 'Eiki Minisitā ke ne tokoni mai kapau ko e ngaahi me'a ia 'oku fiema'u. Pea 'oku ou tui 'oku tonu ke mea'i 'e he Fale ni pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea. Ko u tui ko e matavaivai he fonua ni ko e ngaahi Lao ko ē 'oku fa'a 'oatu mei he Fale ni ke fakahoko'aki e ngaahi fatongiá. Ko e kongá pē ia 'oku fai ki ai e tokanga 'Eiki Sea na'a 'oku tau hanga he ngaahi me'a ko ē kae tuku hotau tefito'i fatongia ko ē ki he kakai 'o e fonuá.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Ka ko e kole pē ia ki he 'Eiki Minisitā he ko u tui 'oku 'osi mea'i ange he 'Eiki Minisitā 'a e 'uhinga 'oku hoko ai 'ū Lao ko ení 'i he lipooti 'a e kau polisi 'oku fai ki he Komisoni ko ē 'a e kau polisi fekau'aki mo e ngaahi faka'ilo, ngaahi hopo, ngaahi hopo 'oku 'ikai ke lava 'o fai he 'oku 'osi tu'u kotoa pē ia hení. Ngaahi hopo 'oku tōloi, ngaahi hopo 'oku kei fakatotolo'i ka 'oku, ko 'eku 'uhinga pea 'oku 'uhinga pehē 'Eiki Minisitā na'a 'oku 'i ai ha'atau ngaahi fatongia 'oku tonu ke 'uhí ke monomono ke lava ke tātāpuni e ngaahi me'a ko ení na'a lava 'o holo ai. He 'oku hangē ko e me'a ko eni ko ē fai e feme'a'aki ki ai fekau'aki mo e faito'o konatapu. 'Oku tau lave'i kotoa pē 'oku mea'i pē 'e moutolu pea lave'i he motu'a ni lahi ange e ngaahi hopo 'oku malu'i angalelei ia ka 'oku fekau'aki ia mo e faito'o konatapu pea mo e ngaahi me'a pehē. Hangē na'e me'a e 'Eiki Minisitā fekau'aki pea mo e 'ai ha fale ke fai ai 'a e sivi 'o e ngaahi hangē ko e kau konā, sivi 'o e tu'unga 'oku 'i ai 'a e 'olokaholo sivi e 'ū me'a pehē hangē ko e a'u ki he faito'o konatapu 'Eiki Sea. Ko u lave'i 'e au kuo 'osi 'i ai e 'ū hopo ia ma'u e koloa ia pea 'ave ia 'i sivi 'i Nu'usila pea fakafoki mai e koloa ia na'e 'ave ko e kilo e, kilokalami 'e tolu pea 'omai ia 'oku kilokalami pē 'e ua. 'Oku fakakikihi'i 'e he loea ia pea hao 'a e faka'iloá ia. Koe'uhí ko e 'ikai ke 'i ai ha'atau me'asivi ke lava 'o fai e 'ū ngāue ko ia he fonua ni.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ka u tokoni mu'a ki he me'a 'oku me'a mai ai 'a e 'Eiki Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō 'aupito 'e 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'ú na pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato kae fai atu ha fakalavelave. Ko u fokoutua pē 'i lalo 'o hiki e ngaahi poini 'oku tokanga ki ai e Hou'eiki Mēmipá ke fai ai ha fakalavelave ki ai. Ko u loto pē ke u kamata 'i he me'a na'e kamata mai ai 'a e 'Eiki Nōpele ko ē 'o 'Euá. Neongo na'e ngali motu ka 'oku 'ikai ke u feinga ke hola mei ai 'Eiki Nōpele. Kau ia he tukuaki'i 'o pehē na'e 'i ai ha kalami 'e tolu faito'o konatapu 'ave 'o sivi 'omai 'o kalami 'e ua. Ko e kongá 'o e 'ū me'a pehē ni Sea ke mea'i pē he Hou'eiki ko e taimi ko ē 'oku to'o ai e milemilá, milemila 'oku fai ai e sivi ko e fo'i toenga ko ia pē ko ē 'oku talamai. ...

<002>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Minisitā Polisi: .. hā mai 'a e kalasi ko ē 'oku fa'o ai ko ē, milemila 'oku fa'o ai 'a e, ha ki'i Kalake 'o fai ai 'ene sivi, Sea, 'oku lava ke fai ai e me'a ko iá. Ke mea'i pē 'e he Hou'eiki, na'a ku 'eke e me'a ko eni, koe'uhí 'oku ou sio atu, pea ko e kongā eni e taha ke fai ai 'a e Kau kamata mu'a 'i he. Mou kātaki, Hou'eiki, te u kamata fakafoki atu, ko hono 'uhingá he 'oku mahu'inga 'a e poini ko ē 'oku me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Nōpele, peesi 23, Fakamatala Fakata'u 2017/2018, kōlomu ki 'olunga 'i he peesi 23. Lahi e ngaahi hia, lahi e hia ngaahi Lao kehe mei Siulai, 2017, ki Sune 2018. Pea ko e lahi ena 'o e ngaahi hiá, ko e lahi tahá, 'oku ne fokotu'u mai. Tauhi e maau 'i he ngaahi feitu'u faka-Pule'anga. Ko e ki'i hia ai 'e 2,253, hoko hake ki ai, Lao ki he malu'i he fāmili - 377, pea na'e lave ai ki he hia e taha, 'oku ui fakapālangi ko *e indecent exposure*, ko e telefua, hūfanga he fakatapú, ko e 29.

Sea, ko e me'a ko ē 'oku ke me'a mai 'akí, ko e fu'u lahi 'a e ngaahi hia pehē, pē 'oku totonu 'a e tō 'a e fakamamafa 'a e Pule'angá ki he faito'o kona tapú. Ko hono 'uhingá, ko 'Epeleli ko ē 'o e ta'u kuo 'osí, ki he ta'u ni pē

Lord Nuku: Sea, ko 'eku kole atu pē, na'e 'uhingá, ko 'eku fakahoha'á, pē 'oku totonu e fakamamafa 'a e Fale Aleá, 'i he Lao. Koe'uhi ke me'angaue'aki 'e he Pule'angá.

'Eiki Minisitā Polisi: 'O, ta ko e tonu ia e 'uhinga 'a e 'Eiki Nōpelé, Sea. Pea 'oku ou fie tokoni pē au ki ai. Na'a mau nofo mo kimaotolu 'o fakakaukau ki ai, 'Eiki Sea. Hou'eiki, 'oku ou loto pē ke taki ho'omou tokangá ki heni. Na'e fakatokanga'i 'e he Potungāue e me'a ko eni. Ko e taimi ko ē na'e toki fokotu'u ai e *task force*, pea lele hokohoko hono 'ohofi mo e puke 'a e ngaahi feitu'u mo e kakai, 'o fekau'aki mo e faito'o konatapú, na'a mau ongo'i 'oku 'i ai 'a e fekau'aki 'a e holo 'a e faito'o kona tapú ia mo e ngaahi hia kehe, 'o tupu ai 'emau tui, ko e ngaahi hia kehe 'oku kaunga e faito'o kona tapú ia ki ai. Ko e ki'i fakatātā si'isi'i eni, Sea, 'oku ou kole pē ke u poaki'i atu 'a e fakafuofua ko ē 'a e Potungāue Polisi. Kimu'a 'i he *World Cup*, na'e pule'i ngata'a 'aupito e kakai, pea 'oku ou kole fakamolemole pē au ki he kakai, 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia kātoa kia nautolu. Na'e 'i ai e ni'ihī ia na'a nau hanga 'e nautolu 'o ta'ofi e me'alele ko ē 'a e fānaú. Ta'ofi ia he hala pule'anga, 'ikai pē toe tokanga mai kinautolu. Pea 'oku ou kole fakamolemole pē, na'e pehē pē ko e fu'u fiefia 'a e kakaí. Ni'ihī ia, fokotu'u e fu'u sitepu he loto halapule'anga, nau tu'u pē nautolu ia ai 'o fai 'enau tāme'a. 'A ē na'e ta'ofi hokohoko pē mei mala'e vakapuna 'o a'u mai ki he 'aho ni. Ko e o' atu ko ē 'a e mātu'a polisi 'o lea atú, 'oku 'ikai ke fai ha fe'ilongaki, pē fetaulaki. Pau pe ke hiki 'e he kau polisi 'a e me'alele 'oku tau he lotohalá 'o 'ave ki he tafa'aki kae faka'ata'atā e pasi 'a e fānaú, kae 'omai. Kimui ni, faingofua 'aupito. 'Oku 'i ai e tui, 'Eiki Sea, ko e ni'ihī ko ē na'e 'ikai fai ha fetaulaki mo kinautolu kimu'á, ko e ni'ihī 'ia nautolu na'a nau *high* nautolu he faito'o kona tapú. Ko e 'uhinga ia na'e fu'u ongonagata'a a i'a e ni'ihī, 'oku 'ikai ko e kātoa, ko e toko ni'ihī pē, pea muimui ai pē e toengá ai.

'Oku 'i ai mo e tui ai, ko e ni'ihī ne nau ma'u kava mālohi, kae fio mei ai ha toe faito'o konatapu mālohi ange, te ne hanga 'o fakakaka 'a e fika 'o e moveuveu 'i he feitu'u faka-Pule'angá. 'E pule'i ngata'a kinautolu ia. 'Oku nau a'u kinautolu ki he fo'i levolo 'o e *high* he 'ikai ke lava 'a e ngāue nōmolo ko ē na'e fai 'e he kau polisi kia nautolu 'o solova'aki. Pea 'oku ou tali lelei, Sea, hangē ko e tokanga mai ko ē 'a e Nōpele ki he feitu'u 'oku fakama'unga 'a e to'utupú ki ai, feitu'u faka-Pule'angá. Hangē ha ki'i afi, ko 'ene kamata hake pē te u ongo'i, veteki leva. 'Oku mo'oni foki 'ene me'á, ka ko e pōpula ko ē 'oku 'i ai e Potungāue Polisi, he taimi ni, mo e tokolahí, 'a ē 'oku 'asi pe hena, ko e 447, pea to'o ai mo e kakai livi, mo e ni'ihī ia 'oku mālōlō pē *sick leave*,

‘e holo hifo leva ‘a e fika ko iá ‘o to e tokosi’i ange. Pea mo’oni pē kuo ‘osi tali ‘e he 'Eiki Minisitā Pa'anga, ke hiki hake ‘a e tokolahi ‘o e kau polisi ‘e toko 100, ka ko e *recruit* ia ‘a e kau polisi, ‘e a’u ia ‘o māhina ‘e 9, ko e kakato ia ‘a e silapá. Pea ‘oku ‘i ai e *recruit* ‘oku lolotonga lele he taimi ni, ko’ene ‘osi ‘a e *recruit* ko iá, pea hū leva ‘a e toko 100. ‘Oku a’u leva ia ki he tu’unga ‘oku pehē, 'Eiki Sea, mo e kau polisi he pasi, ko e ō ko e fola fuka pea mo e ...

<006>

Taimi: 1500-1505

‘Eiki Minisitā Polisi: ...Ko e ifi ‘i he me’a faka’eiki ‘o e tokotaha na’e ngāue faka-Pule’anga līpooti mai ‘oku fai e fuhu ‘i Nuku’alofa, tokosi’i e kau polisi ‘alu pē kau fola fuka, toenga e kau ifi mo e kau fai fatongia kehe foki mai e fu’u pasi ‘o nofoma’u, ko e fe’unuaki holo ia e tokosi’i ko ē ‘a e kau polisi.

xvii. Ngaahi uesia tamaki ngāue’aki faito’o konatapu

Kā ‘oku ou fie hanga ‘o ‘oatu pē ‘e Sea ha ki’i fakatātā mou kātaki ko e fakatātā eni ia ‘oku ou pehē te ne hanga ‘o ‘omai ‘a e fa’ahinga tūkunga ‘e ‘i ai ha ni’ihi ‘o kapau ‘e ma’u tāmakia kinautolu ‘e he faito’o konatapu, ‘oku a’u e līpooti ia ki heni. Taki he husepāniti hono uaifi mo e ongo leka ko e ō ‘o ‘omai ‘a e faito’o konatapu fiema’u ‘a e husepāniti. ‘Osi e silini teke leva e ongo leka ki he sea mu’a pule kau tila he finemotu’a he sea mui ifi ‘aisi e motu’a ia ‘i tu’a he me’alele, mou mea’i Hou’eiki mo e fonua ‘a e faingata’a ‘oku tau ‘i ai kapau te tau feinga ke fakatōli’a mo pule’i ha u’a pehē ke ne maumau’i ha me’a pē ke ma’u. Pea ko e palopalema ia ‘oku tau fekuki mo ia Sea. Pea mou kātaki pē ‘oku ou loto ke ‘oatu ‘ae tūkunga totonu ‘oku tau ‘i ai ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke lava ai ‘a e potungāue ‘o mamohē hono fakakaukau’i ‘o e faito’o konatapu he ‘oku huka ia ki he ngaahi palopalema ‘o e fāmili *domestic violence* na’a ku toki ‘oatu ‘oku huka ia ki he ngaahi palopalema feitu’u fakapule’anga pea pehē ki he ngaahi *night club* ‘oku huka ia ki he ngaahi feitu’u ‘oku fakama’unga ki ai ‘a e fānau to’utupu ‘oku nau taufetuli mo e kau polisi fakakolo pea ‘oku ‘i ai ‘eku fakamālō ki he *community police* ‘a e potungāue ‘oku nau fengāue’aki mo e ngaahi polisi fakakolo he pō Falaite mo e Tokonaki ‘oku ngāue ai ‘a e kau polisi fakakolo ‘oku nau lele pē nautolu mei he Mōnite ki he Tokonaki ‘i Tongatapu ni pea ‘oku ‘ia i mo e kole mei ‘Eua ke nau lava atu ki ai ‘o fakakakato mo e ako mo kinautolu, pea ‘oku ou loto Sea ke u lave ai pē fekau’aki pea mo e fokotu’u ‘a e Minisitā *MEIDECC* pea ‘oku ou tui ‘oku ‘osi a’u mai ‘a e kole pehē mei he ngaahi feitu’u kehekehe ke ‘i ai ha mafai ‘a e kau polisi fakakolo pē ko e kau le’o fakakolo ke nau puke *arrest* ha taha. Sea ko e fale’i ko ē na’e ‘omai ‘e he kau polisi kapau pē ‘e foaki e mafai ko ia ‘e ako’i makehe kinautolu ia ke nau ‘ilo ‘a e lao, kā ‘oku faka’atā mai ko e fale’i mo e talatalai fale eni ‘a e kau polisi ‘oku faka’atā ke nau ta’ofi mālohi ha faihia ‘oku lolotonga fakahoko he ko e mafai ki he puke pē ko e *arrest* ‘oku ngofua ki he polisi ke ne puke ha taha na’a ne ‘osi fakahoko ha hia ko e kuo’osi ia pea ngofua ke ne puke ha taha ‘oku ne lolotonga fakahoko ha hia ko e lolotonga ia, pea ‘oku ngofua ke ne puke ha taha ‘oku ‘amanaki ke ne fakahoko ha hia ko e kaha’u ia.

Ko e fale’i ko ē na’e ‘omai kiate kinautolu ‘oku ‘atā pē ia ki he kau le’o fakakolo ke nau ta’ofi ‘oku ‘ikai ko e puke ha hia ‘oku lolotonga hoko he ‘ikai ke nau ‘alu atu nautolu ia ‘oku tā mai ha taha hūfanga he fakatapu ‘o lavelavea ‘o meimei mate ka nau tu’u pē nautolu ‘o talaange ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau mafai ki ai he ‘oku fai pē eni ia he kakai *citizen* ‘e he kakai angamaheni pē pea

fakahoko pē ia he kakai *security* ‘atā pē ia pea ko e fakahoko mai meite kinautolu ‘oku ‘atā ke fakahoko ia ‘e he kau le’o fakakolo kā ‘oku ui ia ko e ta’ofi ‘oku ‘ikai ko e puke pē ko e *arrest*. Ko e fetu’utaki ki he kau polisi he ‘e lava pē ia Sea ‘o tukuaki’i ‘oku *omit* pē ko e *crime of commission* pē tukuaki’i koe’uhī ko e ta’efakahoko ‘e he kau le’o fakakolo honau fatongia kuo tā ai ha taha ‘o mate ka nau tu’u pē ‘o sio talaange ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau mafai ‘o nautolu ke ta’ofi nau ta’ofi kae fetu’utaki ki he kau polisi, ko e tokoni pē ia ‘oku ou lava ‘o ‘oatu fekau’aki pea mo e ngaahi me’a ‘oku ‘ohake ‘e ‘Eiki Sea fekau’aki mo e motu’a ni ‘oku ou ‘ilo pē ‘oku to e e me’a ‘a e Minisitā Pa’anga ka u toki hokohoko atu ai ‘Eiki Sea mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato ko e kole fakamolemole pē ki he ‘Eiki Minisitā Polisi kae to e hoko atu ai pē ‘a e ki’i fehu’i ko eni ke ne toki hanga pē ‘o tali mai ke to e fakamaama pē ki he motu’a ni ‘oku fai ia mei he peesi 31 ‘i he lipooti ko eni ‘o e 17 mo e 18 he ngaahi ...

<007>

Taimi: 1505-1510

‘Eiki Minisitā Pa’anga : ... polé. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e pole ko eni ‘oku pehē. Founa taki ‘oku faingofua ke liliu, founa taki, ‘oku faingofua ke liliu faka-Pilitania ko e *dynamic leadership*. Ke u ki’i lau’i atu ‘a e fo’i laine ‘e 3 ko iá, koe’uhi kae ki’i ngali faingamālie ai ke mahino ‘eku fehu’í. Ko ‘e ‘atākai ‘o e ngāue Polisi, ‘oku ‘i loto ai ‘a e ngaahi mafai kehekehe. ‘Oku ou loto ke ki’i fakamamafa’i he taimi ni, ‘a e ngaahi mafai kehekehé, pea fiema’u ai ke lava ‘e he Polisi Tongá ‘o liliu mo mafao ‘a e founa fakakaukaú mo e ngāué, ke ‘alu fakataha pea mo e liliú, koe’uhí ke hokohoko lelei pē ‘a e ngāué. ‘Oku ‘i ai ‘a e fiema’u vivili, ‘oku ‘i ai e fiema’u vivili, ha founa ngāue, mo taki fo’ou ke teke’aki ‘a e ngaahi liliu ‘o e to’u tangatá mo e tekinolosiá. Te u ki’i ngata ai, ka ‘oku ou tokanga ki he fakakaukau ko eni ‘o e ngaahi mafai kehekehé, pea mo e liliú. Ko ‘etau liliu faka-temokalati foki he ‘ahó ní, ‘a ia ‘oku mahu’inga foki ai ‘a e māvahevahe ‘o e fatongiá. Hangē ko ení, ko e faka’iló mo e fakamaaú, pau pē ke na kehekehe, tau’atāina ‘a e ongo faha’í, ‘oua na’a te faka’ilo pē kita, pea te toe fakamaau pē kita, ngaahi me’a pehē. Ko e taliuí ki he feitu’u totonú, toe mahu’inga ‘aupito mo ia, ke tau taliui kia hai. Ke tau taliui ki he kakaí, pē te tau taliui ki he feitu’u ko ia na’a ne hanga ‘o fili mai kitá.

‘A ia foki ko kinautolú ni foki Sea, ko e fili mai mautilu ‘e he kakaí, pea ko e anga ko ē ‘eku fakakaukaú, ko e kau polisi nau tokanga’i e kakaí. Kā lāunga mai ‘a e kakaí kia kinautolu, ko homau fatongia ia, kau ai mo e Minisitā Polisi, ke ne tokanga’i ‘a e kakaí mei he’enu malú mo e melino ‘a e fonuá, Te u ha’u leva ki he fo’i *example* ‘e 2, koe’uhí ke ki’i vakai ange pē ki ai ‘a e Minisitā. Ko e Komisiona Polisi, ‘a ia ko hono fokotu’u ki hono lakangá, mo hono to’o ia mei hono lakangá, pea ‘oku lipootí kia hai? ‘A ia kuo pau ke tau hanga ‘etautolu ‘o fakamali’i ‘a e anga ‘o e mafai, mo e vahevahe ‘o e mafai, ke tonu ki he ‘etau liliu ‘oku tau faka’amu ki aí. Pea ko e tahá, ‘oku ou ongo’i pē foki, hangē ko ia ko e fatongia foki ‘o e motu’á ni Sea, ko e motu’a Minisitā Pa’anga eni ‘oku faka-fatongia ‘aki ‘e he ‘Ene ‘Afió. Ko e taimi ko ia ‘oku lahi ai e kolé, meimeí kovi hoku fo’i ‘ulú pē ko e fē koā e me’a, ‘e ‘ave ki ai ‘a e sēnití. Kaikehe, he kapau ‘e ‘ikai, ‘e hanu, ko u ‘ilo pē ‘e au mahalo ‘e foki atu e Feitu’u na Sea mahalo ‘oku ke lotomamahi mai kiate au.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia, ‘aupito.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Kaikehe, ka ko ‘eku fakakaukaú, ko ‘etau fakakaukau foki ke ‘ai ha ngaahi founa ke ne lava teke ‘a e liliú. Ko ‘eku fakakaukaú ki he kau Tau Malu’i Fonuá, mo e faingata'a ko eni ‘oku tau ‘i ai faka-Polisi. Te u fehu’i ki he Minisitā Polisi pē ‘oku malava, ke ‘omai ‘a e Tau Malu’i Fonuá, he ‘oku nau ki’i tokolahi ange foki nautolu ‘ia moutolu. Mahalo ‘oku nau toko 600 kinautolu ka ‘oku mou toko 400 kimoutolu, ke mou ngāue fakataha ke ma’u ha founa. Ko u tui kapau te mou ngāue fakataha, he’ikai ke tau to e ‘omai ‘etautolu ha to e 200 fo’ou ko ena ‘oku ke loto mai ke ‘oatú. Kuo ‘osi fe’unga pē ia, fiti. Ko u fakatokanga’i hangē ko e me’a ko eni na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga ko ē Nōpele ‘o Vava’ú. Talamai ko ho’o kau ‘ofisá ‘oku ki’i ‘ikai ke fiti ē. Ko e kau Tau Malu’i Fonua, fiti e fiti. Ko e ngaahi, kaikehe ‘oku ‘ikai ko ha Polisi au, neongo na’e ‘i ai e ki’i taimi na’a te ‘alu atu ‘o le’ole’o ai ta’ofi vākē, ka ‘oku ‘ikai ko ha Polisi au, ka ‘oku ‘ikai ko ha sōtia, ka ‘oku ou tui pē na’e ai ha’o tali mai, ki he ki’i fehu’i ko iá 'Eiki Minisitā Polisi. Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea fakamolemole ka u ki’i ‘oatu ai leva kimu’a pea tau *break* ‘e ki’i nounou pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Minisitā tau ki’i mālōlō ai, ka tau toki hoko mai ‘o fakahoko ‘a e talí.

(*mālōlō e Fale*)

<008>

Taimi: 1530-1535

Sātini Le’o: Me’a mai e Sea e Kōmiti Kakato. (Veivosa *Light of Life* Taka).

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki, fakamālō atu ho’omou kei ma’u ivi ke fai hotau fatongiá. ‘I ai ha taha ‘oku fie me’a mai. Me’a mai, Minisitā, kuo tau napangapangamālie tautolu. Me’a mai Minisitā Leipa.

xviii. Tokanga ki he fepakipaki mafai Komisiona Polisi & fiema’u ke fakalelei’i

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō ‘aupito, 'Eiki Sea, ‘oku ou fakamālō he ki’i faingamālié. Tapu mo e Feitu'u na kae ‘uma’a e Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō. ‘Oku ‘i ai pē ki’i me’a ‘oku ou fie lave atu ki ai, ‘oku ou ‘ilo pē ‘e ‘aonga ki he’etau feme’a’akí. Ka ‘oku ou fie *raise* pē e ‘isiu ko eni, ko e pou pou hake e ki’i malanga *background* ko eni. Ka ‘i ai ha me’a ‘oku ‘i ai hano *conflict of interest*, hei’ilo pē ko e hā ha fo’i lea faka-Tonga ‘e ‘ai ki ai, ‘a ia hangē ha fo’i taumu’a ‘e ua ‘oku na fepaki. ‘E faingata’a ‘aupito ke tau nga’unu kitautolu ‘i ha founa sisitemi pehē. Te u fakatātā’aki eni. ‘I ai e motu’a ‘oku ha’u ke tafa, pea ko e Toketā eni ‘oku ‘ai ke ne fai e tafá. Pea ko e Toketā ia ko e tokotaha mataotao taha ‘i māmani ke ne fai e tafá, ka ‘oku kole hake ‘e he tama ia ko ē ‘oku ‘ai ke fai ki ai e tafá, ke ‘ofa mai ‘oua na’a ke tafa au. Ko e ‘eke atu ko ē pē ko e hā ‘oku hoha’a aí, he ko e tama mataotao taha e ‘i māmani, ‘oku kalo mamahi pē ‘a e mahakí ia. Pea ko e ‘eke atu ko ē ki ai. Ko e hā ‘oku ke kalo mamahi ai, kapau ko au ‘oku mataotao taha? Talaange ‘e he mahakí, ko e palopalemá, he ‘oku ke mataotao pea ‘e ma’u ho’o silini lahi, ka ke tafa au pea sai. Ko e to e kongā e tahá, ‘oku ke *owner* ‘e koe e fale mate, ko ho’o

pisinisi ia ‘a’au ‘e taha. Pea ka ke tafa au ‘o mate, ‘e to e ma’u pē ho’o silini ia ‘a ‘au he fale maté, ‘o to e lahi ange ia. ‘A ia ka *conflict* ha me’a ‘e ua, ‘i ha sistemi ‘oku ne fai fatongia, ‘e palopalema ‘a e ngāue ko iá, kae ’oua kuo tau to’o e *conflict* ko iá mei he sisitemi ko iá.

Te u ‘oatu ‘a e ki’i, fakamolemole kapau te mou me’a ki he peesi 9 ‘o e 2016/2017. Kapau te mou me’a ki ai, ‘oku ‘asi ai ‘a e *organizational structure*, pē ko e sistemi ko ē *structure* ‘o e Potungāue. Ko ia, ‘e Sea, te u ‘oatu ‘a e ki’i fakakaukau. Kapau te mou me’a ki he *structure* ko ‘eni. Minisita mei ‘olunga he tao ki ‘olunga, lanu pulú, Komisiona, ‘oku kulokulá, pea ...

<006>

Taimi: 1535-1540

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... kakato kātōa fo’i *structure* ‘e tolu ko ena ‘oku ‘i lalo ia he *Commissioner*. Sai te u ‘oatu leva eni e feitu’u ‘oku tau *conflict* ai. Ko e *Commissioner* ‘oku ‘i ai ‘ene pule ‘e ua ko e pule ‘e taha ko e Minisitā ‘oku ne ‘oange ‘a e *direction* ki ai, ko e pule ‘e taha ‘a e tokotaha ko ē na’a ne *hire* mai ia ‘a ia ko e Pēnolo ia. Sai te u ‘oatu leva ‘a e fo’i *conflict* pau pea te mou sio ai ‘oku ‘i ai ‘a e palopalema ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i fo’i Lao ‘a e kau mataotao ‘i māmāni ‘i he *system* ‘oku nau pehē kapau te ke fakamoleki ho taimi mo ho ivi mo ho patiseti pēseti ‘e 80 ‘i ha me’a, ko e pēseti pē ‘e 20 te ke solova kā ‘o kapau te ke solova ‘a e palopalema ‘o e *system* neongo ‘a e pēseti ‘e 20 te ke fakamoleki ai ho taimi te ke ‘oatu ‘a e pēseti ‘e 80 ‘o e *value* ‘oku ke kumi ke ke a’usia. Sai fakakaukau ki he fo’i *conflict* ko eni ko e Pēnolo ‘oku ne *hire* ‘a e *Commissioner* pea ‘oku tu’u vaha’a leva ‘a e tokotaha ko eni ‘i loto pea te u ‘oatu ‘a e fo’i *conflict* pau ko eni ko e *Commissioner* ‘o e *Ashika* na’a ne ‘osi tohi’i mai ai ‘oku kau ‘a e tokotaha ‘i he Pēnolo ko eni mo hono *evident* ke tā ha’a ne tikite ‘i he *Commissioner Ashika*, sio ki he fo’i *conflict* ko ia ‘a ia ko e tokotaha ko eni ‘oku fihia ‘i he līpooti ‘a e Komisiona ko ia ‘oku totonu ke ‘unu ‘a e *Police Commissioner* ia ‘o fei mo tā ha’ane tikite pea ‘unu mo e ‘Ateni Seniale ‘o fai e me’a ko ia pea ‘ave ki he Fakamaau’anga. ‘Oku mou fakatokanga’i ko ‘eku talanoa atu eni he fo’i *system* ko eni kā ‘ikai ke tau hanga ‘o solova ‘a e *conflict* ko eni ‘ikai ke ‘uhinga eni ia ki he mafai ‘o hai, ‘ikai solova ‘a e *conflict of interest* ko eni faka-*system* kae lava ke fakahoko ‘a e fatongia ke tauhi ‘a e melino mo e maau ‘a e kau polisi, he ‘oku ‘ikai ke totonu ke ha’u ‘a e tama he polisi ‘o ne to e fekau’aki pē ia mo e tokotaha ‘e ‘alu ki he Fakamaau’anga pē ko e ‘Ateni Seniale pea to e ha’u pē ia ‘o to e fakamaau sio ha’i kotoa ia ki he fo’i ‘ulu ‘e taha ‘a ia ‘oku *very conflicting* ‘a e me’a ko ia kia tautolu ko u ‘ohake pē eni ‘e Minisitā Polisi kuo ‘osi taimi ke tau *address e issue* ko eni he ‘ikai ke tau *address e issue* ko eni ‘io te tau hanga ‘e tautolu ‘o fakaivia e konga lahi ...

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā ko e ki’i tokoni eni

- xix. [Tu’ukimu’a Tonga he ngaahi kautaha ngāue polisi fakafeitu’u ko e ola fa’unga lolotonga Potungāue Polisi](#)

Lord Tu’i’āfitu: Ki’i tokoni pē ki he Minisitā fakamolemole pē fakahoha’a atu ki’i me’a pē ki he peesi 8 ka u lau atu pē ki’i konga ko eni. “ ‘Oku tu’ukimu’a ai ‘a Tonga ‘i he ngaahi kautaha polisi fakafeitu’u ‘e” ...

Sea Kōmiti Kakato: Peesi fiha ena ‘e Nōpele?

Lord Tu’i’āfitu: Peesi 8 he fakatonga mo e ngaahi fonua fakatemokālali ‘i māmāni ‘oku tā tu’o lahi atu pē ‘a e ngāue ‘a e hou’eiki tangata mo e fefine ‘oku nau ma’u ‘a e ngaahi lakanga ma’olunga ‘i he potungāue pēseti ‘e 21 ‘o kinautolu ‘oku ‘i he lakanga ni. Ko e fakamatala ko ē polisi ko e *system* ia ‘o e *structure* ‘o e fokotu’utu’u ko eni ‘oku me’a ai ‘a e ‘Eiki Minisitā

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea kātaki ko u ki’i kole atu ki’i talanoa mai he me’a ‘oku ou ‘oatu ko e *conflict of interest* ‘a e *Police Commissioner* ‘o anga fēfē ‘a e solova ‘a e me’a ko eni ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oleva ko e hā e me’a ‘oku ke me’a mai ki ai

Lord Tu’i’āfitu: ‘Oku ou talaatu ‘oku me’a mai he Minisitā ‘oku fepakipaki e mafai pea ‘oku ‘ikai ke mo’ui e potungāue ko eni. Ka ko e līpooti ko eni hanga ‘o me’a ki he peesi 8 ‘oku talamai ai ‘a e *system* ko eni e potungāue ‘oku tu’ukimu’a ai ‘a Tonga ia ‘i he ngaahi kautaha polisi fakafeitu’u ‘e ni’ihi ‘o e ngaahi fonua temokālali ‘i māmāni. Ko e fo’i *result* ia ‘o e fo’i *structure* ko ē peesi 8

Sea Kōmiti Kakato: Sai ‘e Minisitā

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ke u faka’osi atu ‘eku malanga ko e fakamatala ia ko ia ‘omai ha fakamatala ha taha mei tu’a, he ‘ikai ke fakamatala mai pē he *Police Commissioner* ‘ene ngāue ‘oku tu’ukimu’a ia. Talamai ange ha fonua fakatemokālali ‘i māmāni ‘oku ne ngāue’aki e *system* ko eni ha fonua fakatemokālali ‘e taha ka tau fakafehoanaki ki ai.

Lord Tu’ilakepa: Sea

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Nōpele

Lord Tu’ilakepa: ‘Oku ou fakamālō atu ‘Eiki Minisitā he me’a ko ē ‘oku ke me’a mai ki ai ko e ngaahi fehu’i eni ia ‘oku totonu Sea ke tukumai ha faingamālie ki he kau Mēmipa ke nau kumi he ‘oku ke mea’i ko e fu’u me’a fo’ou e temokālali hotau fonua ni pea ‘oku tau lolotonga ohi ‘a e fa’ahinga polokalama temokālali ‘i he fonua ko eni. Tautolu kātōa ko eni ‘Eiki Sea mahalo ko e Feitu’u na pē ‘Eiki Minisitā na’a ke me’a ‘i he fonua temokālali mo’oni e mo’oni kā ‘oku kamata ke tau pēpē tama hūfanga he fakatapu...

<007>

Taimi: 1540-1545

Lord Tu’ilakepa : ... ‘a e polokalama ko eni ko e temokalati, koe’uhi ka mau lava ‘o kumi, ko e hā nai ha fonua, ‘e tatau mo e founa ko eni hangē ko e me’a ko eni hangē ko e me’a ‘oku ke me’a ki ai. Ko tautolu ko eni Sea ‘oku fili ko eni ‘Eiki Minisitā, ko ‘afē pē, mahalo pē 2021 pē ko e uike kaha’ū pē ko e uiké ni pē, kuo tukuange tautolu. Ha’u ha tama ia ‘oku ‘ikai ke tō’onga mo’ui faka-Polisi ka ko e fili faka-temokalati eni ma’á e kakaí, ‘o ha’u ‘o me’a ia ‘o fetongi ‘e ia e ‘Eiki Minisitā e ‘aho ko eni. Kai ke ‘i ai ha’ane ‘ilo ‘e taha ki he me’a faka-Polisí. Na’a ‘oku sai ange tu’u ‘i he taimí ni, tau’atāina ange ‘a e Komisiona Polisí ai. Kupu 19, Kupu 20, tau ‘osi

talanoa'i he Falé ni, felālāve'i mo e ngāue 'a e 'Eiki Minisitā 'i he Lao 'a e Komisiona Polisi 'Eiki Sea. Kai ke u tui au 'Eiki Minisitā ki he Kupu 177, ke hū e 'Atitā ke to'o mai e 'ū me'a, he koe'uhí he 'e ngangana ai 'a e 'ū me'a fakatotolo 'a e kau Polisi, 'o 'ilo ha ni'ihí 'oku lahi e faihiá. 'Ahó ni 'oku tau fanongo lelei pē ki he Lipooti 'oku 'omai 'e he 'Eiki Minisitā Polisi. Fononga lelei mai pē hono ngafa fatongiá, pea kapau ko e 'ai pē 'e he Feitu'ú na koe'uhi ka tau 'oange ki he Minisitā ko ení he 'ahó ni, 'io fe'unga pē ia mo e Minisitā ko ení. Fēfē 'apongipongi ha fili he 'aho 'apongipongi? Faifai ange 'oku fili 'a e Feitu'ú na 'o ke me'a mai 'o me'a he Minisitā Polisi, 'oku 'i ai ha'o 'ilo ki he me'a Polisi? Hala'atā. Ka koe'uhi 'oku faka'apa'apa'i e Feitu'ú na, ko e fili 'a e kakaí. Sai ange pē ho'o me'a mai 'o Minisitā ke ke mea'i e ngāué, kae tukuange e Komisiona Polisi, ko ha tangata 'oku taukei pea 'ilo, pea na'e 'osi polisi, ke hoko atu hono fatongiá fengāue'aki mo e kau Polisi.

Sea Kōmiti Kakato : Nōpele ngali fe'unga ho'o tokoní.

Lord Tu'ilakepa : Tuku pē Sea ..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ka u faka'osi au kau ..

Lord Tu'ilakepa : Taimi 'oku ke fa'a malanga aí, 'oku 'ikai ha'aku hanga 'o tuku, taimi na'aku Sea aí. Ko u tukuange pē ke ke malanga ke ke pāpāhia. Ko e taimi ko ia 'oku ou malanga aí ki he kau Minisitā 'a e Feitu'ú na, kuo ke ta'ota'ofi au.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ko e taimi eni ia 'o'oku...

Sea Kōmiti Kakato : Kuo 'osi mea'i lelei pē lao 'etau ngāue. Ko e tokoní mo e fakatonutonu miniti 'e taha. Me'a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko u 'ai pē 'e au ke mou me'a ki he peesi 9. Mou sio ki he fu'u *resources* kotokotoa 'oku totongi ki he tukuha 'a e kakaí, 'i lalo kotokotoa ia he kulokula ko ená. Kapau te ke taa'i ha fo'i laine mei he fo'i lanu kulokula ko ē 'o taa'i ia ki he *Panel*, te u talaatu 'oku *conflict* 'etau ngāué. Me'a atu 'a e Minisitā ia 'oku fiema'u ke fai e me'a ko ē, 'e 'uluaki tā ia ki he *panel*.

Lord Tu'ilakepa : Sea, fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu Minisitā.

Lord Tu'ilakepa : Ko u fakatonutonu e Feitu'ú na, ..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō 'osi atu au Sea.

Lord Tu'ilakepa : Ko e fakatonutonu, 'oua te ke 'ai 'a e fo'i lea ko ia ko e *conflict*. Ko e hā ha faka-Tonga te ne 'omai angé. Minisitā Ako.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ka fepaki ha ongo tafa'aki 'e 2.

Lord Tu'ilakepa : Fepaki ia mo hoku fatongiá. Lolotonga pē 'eku fatongiá, pea u to e fili pē 'e au ha taha fepaki ia mo hoku fatongia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'UHINGA ia kapau ko au..

'Eiki Minisitā Polisi : Ka u ki'i tokoni atu Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mahalo 'oku tokoni mai e..

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, mo me'amai, kae fakahoko mai e Minisitā Polisi.

Xxx. . Liliu ke taliui Komisiona Polisi ki he Minisita Polisi

'Eiki Minisitā Polisi : Ko u fakatapu atu 'Eiki Sea ki he Feitu'ú na kae pehē ki he Kōmiti Kakatō, 'i he feme'a'aki mahu'inga 'oku fai 'i he ongo Lipooti 'a e motu'á ni pea mo ho'omou Potungāue Polisi 'Eiki Sea. Mahino pē kiate au 'a e me'a 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki. 'Oku mahino pē kiate au 'a e fa'ahinga *principle* faka-temokalati 'oku ne mamahi'i, pea 'oku ou kau mo au ai 'Eiki Sea. Mou mea'i Hou'eiki, ke mou hanga pē mu'a 'o fakatokanga'i ange 'a e fakalalakaka 'oku luelue mai ai e Potungāuē hangē ko ení. 'I he ngaahi ta'u ko eni kuo maliu atú, mou me'a ki he peesi 9, ko e 'ofisi e Minisitā Polisi na'e pulia ia mei he fa'ungá, mahalo 'oku mea'i pē 'e he 'Eiki Nōpele ko eni ko ē, na'e fai hono *raise* heni he kuohilí ē. Na'e 'ikai foki ke 'asi ia. Na'e kamata pē ia he Komisioná 'o faai hifo ai. Ko e ongo Lipooti ko eni kuo fakahū mai ai 'a e 'ofisi e Minisitā 'o mahino 'oku taliui 'a e 'ofisi 'o e Komisioná, ki he 'ofisi 'o e Minisitā he ongo Lipooti lōua 'oku 'asi ai. Ko hono liliú mai ia. 'Oku ou tui pē 'oku ai e ngaahi Lao ia 'oku toki ha'u 'amui, 'e kaunga tonu ia ki he me'a ko ení. Ko u tui mahalo na'a ko e taimi totonu ia. Ka ko u fie fakahoko atu pē, ko hono 'uhingá 'oku me'a mai e kakai 'o e fonuá. Ko e vā ngāue 'o e motu'á ni pea mo e Komisioná, ko e fakalaka lahi faka'uli'ulia, ke taha 'ema fakakauká, pea mo e anga 'o e nota, mo e vīsone. Na'e 'ikai ke faingofua ia he kamata, ka kuo a'u ia ki ai. Pea 'oku ou lau 'e au 'a e ngaahi pole 'i he kuohilí, ko e faingamālie ia ke haka ai, pea mo faka-fōtunga 'a e anga 'ema fakakauká, ke 'alu 'o a'u ki he tūkunga ko ē 'o e 'ahó ni. Lahi e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke u lava vahevahe atu, ka 'oku ou fakamālō, 'oku lava 'o fai e fetaulaki, pea ko e natula ia 'o e fa'u..

<008>

Taimi : 1545-1550

'Eiki Minisita Polisi : ... hou'eiki, kuó u fakamālō atu pē. Minisita, kā kuó u kole atu Hou'eiki, kuó u pēhē mu'a kē mou angalelei kau 'oatu pē faka'osi 'a e tu'u fakalukufua 'a e ngaahi sitetisitika 'oku fai ai 'a e fiefia. Mole ke mama'o hā pēhē kuo talaihangamai, ku haohaoa, 'ikai, lahi e ngaahi me'a ke fakalelei'i, kā 'oku 'i ai 'eku fiefia he faifatongia 'a e Potungāue he vaha'a taimi nounou ko eni, hāngē ko eni Hou'eiki.

Ko e 2018, ko e *homicide* pē ko e tāmata pē fakapō na'e a'u 'o 10. 'I he ta'u ni 1 pē 'o a'u mai ki he 'ahó ni. Ko e *fatal accidents* pē ko e mate 'i he hala, *accident* 2018, na'e 21, 'oku kei 3 'a e tu'u 'i he lolotonga ni. Pea 'oku pēhē mo e ngaahi fika kehé. Ko e 'uhinga eni Sea 'oku 'i ai

‘emau tui ko hono pukepuke pē ta’ota’ofi e malu ko ē ‘a e faito’o konatapu, ‘e ‘i ai ‘ene kaunga ia ‘ana ki he ngaahi ta’ofi kehé.

Kuo hā kiate kimautilu ko e ngaahi puke fakamālohi na’e fai ‘aki ‘a e me’atau, na’e mei hokohoko mai he taimi ko ē kuo tau situ’a mei aí. Kuo hā ia kiate kimautilu, ko e ni’ihi ko iá (hūfanga he fakatapu) kau ngāue’aki pē lea Tongá, ko e hahalu ke kumi ke ma’u ha pa’anga ke fakatau ‘aki e ‘aisi. Ko e ‘uhinga ia na’e fai ai ‘a e ‘ū me’a ko iá he kuohilí. Ko e ni’ihi ko eni ko e havala ke kumi hā founa pē ke ma’u ai hā pa’anga ke fakatau ‘aki ‘a e ‘aisi, ‘o fai ai ko ē ‘a ‘ū kaiha’a fakamālohí. Kā ko hono ‘uhingá ko e crack down ‘oku fai ‘e he Va’a Fakamahafu, *Task Force* mo e *community police* pea mo e kau Polisi fakalūkufua pē kuo holo ia. Kuó u tui pē ‘oku nau hanga pē nautolu ‘o mea’i ‘oku fai hono siofi pea ‘oku ‘ikai māmohe ‘a e ngaahi va’a ‘e 3 ko ení hono siofi Sea.

Kā ko e tūkunga ia e faifatongia, ‘oku ou to’o pē ‘a e faingamālie ké u kole fakamolemole ki he fonuá he ‘oku ou ‘ilo’i ‘oku ‘ikai ke haohaoa ‘emau faifatongiá. Kā ‘oku mau fānongo ki ha Lāunga pē Fakaanga ‘oku ‘omaí, ‘e hoko pē ia ko e tokoni ke mau tulituli ke fakalaka ai pē ‘a e ngāue mei he ta’u ki he ta’u. ‘Oku ou kole atu Hou’eiki ke mou angalelei, kae tukuange ā ‘a e ongo Lipooti ko ení mo e fakatonutonu ko ē ‘e fakahoko mai. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō Minisita. Me’a mai Minisita Pa’anga.

‘Eiki Minisita Pa’anga : Sea, tapu pē mo e Feitu’ú na, ‘oku ou kole fakamolemole pē ki he ‘Eiki Minisita Polisi, kā ko ‘eku kole pē kimu’a ke talí, kuopau pē Lipooti ia ke tali, pē ‘e lava ke ke ki’i lave mai ki he ‘eku fēhu’i ko ia felāve’i pea mo e Tau Malu’i Fonuá pea mo e kau Polisi, hā pē ha’o ki’i lave, mālō.

‘Eiki Minisita Polisi : Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea. Ko e tu’u ko ē ‘a e ongo Potungāue mo e fa’a kole tokoni ‘a e Potungāue Polisi ki he Tau Malu’i Fonuá, ‘oku ‘atā pē ia Sea, ‘i ha taimi ‘oku mau ongo’i ai ‘oku mātu’aki tōnounou faka-kaungāue pea ‘oku pau ke fai hā ui kia kinautilu. Kā ‘oku pau pē ke feinga ‘a e Potungāue ‘iate ia Sea. Ko hono ‘uhingá, ko e ngafa ‘uluaki faka-mālu’i faka-loto’ifonua pē ko e *internal security*, *national security* ‘oku ‘i he Potungāue Polisi ia. Pea ‘oku tokoni pē ia ke ‘ata lelei ‘a e fonuá ki he natula ‘oku faka-temokalati pea ‘oku tau’atāina.

‘Oku ‘i ai ‘a e pule faka-sivile ke mu’omu’a ‘a e Polisi Sea. Kā a’u ki ha tu’unga ‘oku si’isi’i ‘a e ivi faka-ngāue ‘a e Potungāue Polisi, he ‘ikai ke tukuange ‘a e tūkunga ia ‘a e fonuá ke ‘alu ai pē ‘o *out of control*. Kuo pau ke mau ui tokoni kimautilu ki he Tau Malu’i ‘a ‘Ene ‘Afió pea ‘oku fai pē ‘a e fakataha mo e femāhino’aki mo kinautilu ma’u pē ‘e Sea. Kā a’u ki ha tu’unga kā ‘i ai hā ni’ihi ‘oku nau fakakaukau ke tesitesi’i ‘a e maau ‘a e fonuá ‘aki hā toutou fuhu ‘i Nuku’alofa.

Sea ko e lipooti mai ko ē ‘a e fuhu ko ení, ko hono mo’oní foki ‘oku mau feinga ke fai e ngāue. Ko hoku natula ia ‘o’oku ke ta’ofi mālohi hā fa’ahinga moveuveu pēhē. Kā ‘oku fai ‘a e ngāue mo e faka’apa’apa pē, toka’i pē he ko hotau kakai. Kā kapau ‘e a’u ki ha tu’unga ‘e hoko eni ko ha to’onga angamaheni, ‘e kehe leva ‘a e faka-fōtunga ‘a e Poutngāue ki aí. Kā ‘oku ‘atā pē ‘e Minisita ke fakakaukau’i ke fai hā fengāue’aki ‘i he kaha’u.

Ko e ki'i palopālema ko ē he pēhē ke nau māfai tataú, ko hono 'uhingá 'e ako'i tatau leva nautolu ia, *train* tatau ia, *recruit* tatau kā 'oku na *gear up* ki he me'a kehekehe. Taha ko e faka'ilo hia mo e fakatotolo hia pea taha, huke ia ki he peesi faka'osí ko e 'alu ia ki he tau. Kā ko e kehekehé ko e ongo polokalamá, ko e 'uhinga ia 'oku 'ikai ke fa'a lava ai ke pēhē ke *compatible*. 'Oku tatau 'a e Tamate Afi ia mo e Pilisoné, 'oku nau māfai tatau nautolu 'i he Polisi. Māfai Polisi, *Police Power* 'oku nau tatau ko e 'uhinga he na'e *train* fakataha ai kinautolu.

<000>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Minisitā Polisi: ... taha 'ia kinautolu. Ka ko e anga ia e ki'i fakalavelave atu ki he fehu'i 'oku ke hanga 'o 'omai 'Eiki Minisitā. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai 'a e Nōpele Fika 1 'o Vava'ú pea toki 'oange faingamālie kia 17.

Lord Tu'ilakepa: Sea mālō e ma'u faingamālie. Kole pē ke u hūfanga atu pē he fakatapu kuo 'osi hono aofakí 'Eiki Sea. Sea ko u, 'ikai ke u to e fu'u faka, ko u fē, 'oku 'i ai pē ki'i me'a 'e ua ko u fie lave ki ai. Ko e 'uluakí pē ko u, ko u fie fakafoki mai 'Eiki Minisitā ki he me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 12, fekau'aki ko eni pea mo e taimi sivi 'a e kau polisi, 'a e 'ū me'alelé fekau'aki mo e laiseni. Ko e tu'u foki he taimi ní 'oku taha pē ki'i fo'i halá. Pea ka, na'e 'i ai e fo'i 'aho 'e taha mau lele ko 'emau fakavavevave ko e ō ki mala'e vakapuna, tu'u nautolu he fo'i hifo ko ē 'o fe'unga tonu mo e *Costlow*, ko ia ko ā ē, *Costlow*. Pea toki poloka e halá ia 'Eiki Minisitā. Ka ko 'emau feingá ke mau ō ki mala'evakapuna ko e fakavavevave. Ko 'emau kole atu pē 'Eiki Minisitā. Ko 'Amelika 'oku ke mea'i lelei pē 'e 'Eiki Sea. Ko e Feitu'u na foki 'oku 'i ai ho'o totonu fakalao ke nofo 'i 'Ameliká. Ko u fakatokanga'i 'e au ia ko e peleti fika ko ē 'o e me'alelé, 'oku 'osi 'i ai pē 'a e fo'i *tag* ia 'oku 'osi hanga 'e he kau polisi 'o faka'ilonga'i. Pea ko e faka'ilonga'i ko iá 'o mahino, 'osi sivi pea 'osi fakakakato kotoa 'a e ngāue ki he me'á. Ko e tokotaha ko ē ma'u laiseni ia 'oku toki puke pē nautolu ia he halá 'o kapau 'e maumau lao 'o toki ma'u ai 'o kapau 'oku 'ikai ke ke laiseni, a'u ki ha tu'unga, tou e me'alelé ia. Pea ko e to e fo'i fakamole lahi, ka ke mea'i Minisitā, 'e ma'u e pa'anga ai pea 'e ma'u ai mo e ni'ihī ia 'i he founa pehē, 'e he kau polisi. Ka ko u fokotu'u atu pē na 'oku 'i ai ha fa'ahinga founa 'a e kau polisi, to e fakapotopoto ange koe'uhī he taimi ko ē 'oku nau 'ai ko ē 'o sivi taha taha. Pea 'oku ha'u e ki'i tama ia 'o tu'u he halá, ta'ofi mai ke mau māmālie. Ko 'eku nofo 'o toki sio ki he ki'i fo'i me'a ko ē 'i he tafa'akí to'ohemá pē 'oku lēsisita pē 'oku 'osi sivi ha me'alele. Ka ko 'emau kole atu pē ha founa fakafaingofua ke lava fakafaingofua'i ange *traffic*. Sai e pongipongi 'oku mau sio 'oku 'osi hanga, mou kamata e 'ai e laine tolú. Ka 'oku mālīe foki e laine tolú 'a e mālō pē te'eki ai fai ha fepaki. Tau ha'u he lākai e *round about* pea 'oku tau fakalaka mei ai.

Kaekehe 'oku 'oatu pē ki he Feitu'u na. 'Oku ou poupu ki he Fakafofonga Fika 12 ki ha founa 'e lava ke 'oua e ō e kau polisi, hūfanga he fakatapu 'o tu'u 'o toki ta'ofi 'o māmālie. 'I ai mo e ni'ihī ia 'e 'Eiki Minisitā. Ko e lele lahī 'oku mahino ko e 50 he loto koló, 70 'i he feitu'u ko ē 'oku 'ikai nofo'í. Ka 'oku 'i ai e kakai ia, ko e fo'i matu'aki haihaiane pē ia. Kole atu Minisitā, kau mo e telefoní feinga'i ke ta'ofi. Ko 'Amelika, 'e 'Eiki Sea, ko 'ene ma'u pē kita he telefoní 'oku fakalaka ki 'olunga 'oku te puke pē he matapā sio'atá, tolungeau, tolungeau ua fitu hoto

mo'ua 'o kita, ta tikite pe he taimi ko ia, mai mo 'ete tikite. Koe'uhí ke tokoni atu ki he Feitu'u na ke ta'ofi. 'I ai mo e ni'ihí ia 'oku telefoni, hala ke nau teitei toka'i mai e anga e fefononga'aki ko e 'a e kakai he halá. Kaekehe ko e anga pe 'emaui fie tokoni pe ki he Feitu'u na ka 'oku ke tau'atāina pe Feitu'u na ki ho'o fokotu'utu'ú.

Ka ko u fakamālo atu, ho'ata mai, lelei 'aupito ho'o ngāue pea mo e Komisiona Polisi. Pea 'oku tau faka'amu. Kapau leva 'oku 'i ai pe ha, kamakamata leva he taimi ni. 'I ai pe ha ki'i me'a ke fakalelei'i, tau fakalelei'i, 'alu pe, 'alu pe 'o toki hahaka hake pe Komisiona Polisi ia, kuo ke Komisiona Polisi pe Feitu'u na ia e. Ha fanga ki'i founa te tau lava ngāngāue'aki pe he 'e lava pe ia 'o fakahoko 'Eiki Sea. 'O hangē ko e me'a ko eni 'oku fai ai ko e tāla'a 'a e 'Eiki Minisitā Leipá mo ha ni'ihí he Fale ni. Tau māmālie pe tautolu he 'e 'i ai pe taimi ia, 'i ai pe taimi ia 'e mafuli pe 'iate ia pe. Ka tau, 'uhí ka tau nofo he nonga 'a e fonuá fonofononga atu ai. Ko hono faka'osí 'Eiki Sea. Ko 'eku fehu'i pe ki he Feitu'u na 'Eiki Minisitā, 'oku ke mea'i 'a *airport*, fē ngata'anga e kau polisi. 'Alu e mātu'a tekisí 'o totongi 'oku nau totongi mahalo e tolungeau he kuata, 'i ai pe honau feitu'u ke nau 'i ai. 'I ia pea mo e feitu'u 'oku 'i ai 'a e *VIP*. 'I ai mo e feitu'u 'oku tau ai e kau polisi. 'I ai leva mo e feitu'u 'i he feitu'u fakapule'angá 'oku hū ki ai, totongi tola e 2 'ete hū 'o tau 'o pākingi ai.

Xxi. Tokanga ki ha 'elia ma'a e kau polisi he mala'e vakapuna

Ko fē, fē leva e feitu'u 'oku 'i ai e kau polisi 'i *airport*. Koe'uhí he kuo lāunga e ki'i mātu'a ko eni 'a nautolu kuo 'osi totongi e ngaahi 'ēlia ko ení, ko 'ene tau ange pe ho'o potungāue, ke mea'i ko e fu'u potungāue ko e fu'u potungāue mālohi. Faka'apa'apa e kakai honau kalauni, 'oku 'i ai mo honau ngaahi faka'ilonga kohi,

<001>

Taimi: 1555-1600

Lord Tu'ilakepa: ... 'otu tolu. To'o mai pea mo 'enau ngaahi fu'u me'a teleletiō 'onau faitu'utu'uni nautolu he 'ēlia ko ia pea si'i ongo'i leva he mātu'a ko e 'i he 'ēlia ko ia 'oku 'ikai ke tonu 'enau me'a 'oku fai he na'a nau totongi ka 'oku 'alu ange pe kau polisi ia 'o tuli nautolu mei he ngaahi 'ēlia ko ia. Ko 'eku fehu'i pe 'a'aku ki he Feitu'ú na ko fē homou ngata'anga homou ngafa fatongia. Ko e ki'i me'a fo'ou eni ia 'oku te'eki ke 'i ai ha me'a pehē 'e 'omai ki he Fale ni ka ko u ma'u ia. Pea ko e me'a ko u fakahoko aipe 'eku fehu'i ki he Feitu'ú na he koe'uhí he 'oku 'ulu'akaua e feitu'u ko e 'oku si'i nofo ai e kau *taxi* fakatupu pa'anga koloa hotau fonua ni.

'Eiki Minisitā Polisi: Mālo Sea. Ko e ki'i lave nounou atu aipe ki ai. Kole fakamolemole pe ki he kakai e fonuá kapau 'oku 'i ai ha tōnounou he tafa'aki ko ia ka ko u 'ilo'i pe kuo 'osi *assign* takai holo 'a e ngaahi *parking* ko eni 'i he mala'e vakapuna ki he ngaahi kakai mo e ma'u mafai pau. Kau ai 'a e ngaahi *taxi* pea mo e kau *tour*. Ko e mafai ko e 'a e mātu'a polisi ko e 'i ai ko e 'uhingá ko e polisi 'oku mafai tatau pe ia. Kapau pe 'e 'i ai ha fa'ahinga maumau lao fekau'aki mo e *traffic* pe ko e hala pule'angá 'oku tō ia 'i loto he mafai e polisi. 'A ia kapau te ke *parking* koe pea ke 'ova koe 'i he ngaahi fakangatangata'anga 'oku tā he halapule'anga. 'Oku maumau ia neongo 'oku ko e kongā pe ia ke ke tau ai. Ko e 'ova kimu'a pe 'ova kimui ka fetaulaki ha ongo pamupā ko e tokotaha ko e 'oku 'ova ko e 'e tukuaki'i ia. 'A ia ko e fa'ahinga maumau fekau'aki mo e *traffic* te nau tokanga ki ai. Ko e fo'i *space* pe ko hai 'oku *parking* ai kuo 'osi totongi ia pea

ko u tui 'oku mea'i lelei ia he 'Eiki Minisitā *MEIDECC* na'e me'a ai. Mou kātaki kapau 'oku 'i ai ha tōnounou ko e feinga pē ke fai e fatongiá mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 17.

Lord Tu'ilakepa: Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Uehe ! Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: Ko e me'a pē ia nau lave ki aí ka ko u ... 'Eiki Minisitā ki'i fakatokanga'i ange pē mātu'a ko eni 'oku nau faifatongia he 'oku nau 'osi totongi fakakuata e feitu'u ko ení. 'Oku 'i ai pē 'ene uēsia he taimi 'e ni'ihi he faitu'utu'uni ho'o potungāue kae to e ki'i fakatokanga'i pē ka ki he 'uhingá 'oku nau to e foki pē 'o fakahoko honau ngaahi fatongiá ke fakatupu koloa hotau fonua ni. 'Eiki Sea ko u fakamālō atu ki he Feitu'ú na mālō e ma'u taimi.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō e Nōpele. Me'a mai 17.

Vātau Hui: Tapu mo e Feitu'ú na Sea tapu mo e Fale 'eiki ni. Sea ka u tuku pē mu'a ki'i miniti nounou ko ení ko u 'ilo pē ko ē kuo laumālie lelei e 'Eiki Minisitā Polisi ia ke fokotu'u ke tali.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Vātau Hui: Ka ko u kole pē 'Eiki Minisitā Polisi ki'i taimi hifo kae 'oleva ke u ki'i ...

Sea Kōmiti Kakato: 'E Fakafofonga me'a mai koe ko e me'a ia 'a'aku e pālōti.

xxxii. [Fakamālō'ia fakafaingofua fefononga'aki he hala pule'anga he pongipongi](#)

Vātau Hui: Fakafeta'i. Sai Sea, Sea ko e ki'i me'a nounou pē 'oku tokanga ki ai e motu'a ni 'oku ua pē. Ko u 'ilo pē 'oku fu'u lahi 'eku nofo ko ē 'o tokanga pē foki ki Niuá. Ka ko e ki'i monomono pē eni pea mo e fokotu'u fakakaukau pē ki he 'Eiki Minisitā Polisi. Ko e fo'i leini tolu ko ē he pongipongi ma'a lahi. Ko mautolu ko ē 'oku mau fononga mai he pongipongi aí. Ko e me'a ko eni 'oku hoko Sea 'oua to e lue ha taha he ve'ehala he 'e pae ia he fo'i leini tolu ko ení. Fēfē kapau 'e ki'i faofao atu he 'oku lele ko ē 'oku lele ia he mūsie. Ka ko 'eku 'uhinga ki'i faofao atu e hala ke a'u hake ki he fo'i tafa'aki ko iá ke tupu 'ene pelepela pē he ko e mūsie eni ia te mau 'alu ai mautolu pea 'oku mau ha'u ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ho'o me'a ki he 'Eiki Minisitā Polisi pē ko e Tokoni Palēmia ?

Vātau Hui: Ha taha pē 'i he kau Minisitā 'oku nau 'i heni Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia me'a mai.

Vātau Hui: Ha taha pē. Ko ia Sea ko 'eku tokanga ia 'oku faka'ofa'ofa pea 'oku solova e palopalema ko ia 'a e *busy* ko ē 'a e hala. Faka'osi 'aupito pē ma'a Niu Sea ko 'eku fokotu'u pē 'a'aku ke fakatokanga'i 'e he kau Minisitā pea mo e 'Eiki Minisitā Polisi koe'uhí ko 'ene Patiseti

eni pea mo e fokotu'u ngāue ko ení. Ka 'omi leva ha tohi ha ki'i fānau mei Niua ke nau hū 'o polisi tangata pē fefine ...

Sea Kōmiti Kakato: Peesi fiha ia ...

Vātau Hui: 'Oku 'ikai 'asi heni Sea ka ko e fokotu'u pē ke fakatokanga'i.

Sea Kōmiti Kakato: *Ok.*

Vātau Hui: Tangata pē ko e fefine. Fakakau atu mu'a ho'omou lisi ke fakahū atu he ko ia pē si'i fie foki ki Niua ke nau o 'o fie ngāue'i 'a Niua. Ko e 'uhinga 'eku fokotu'u pea mo ha potungāue pē, Potungāue Ngoue, potungāue, ha potungāue pē 'e 'omai ha ki'i tohi ai ki'i fānau mei Niua he kuo ma'olunga e akó 'i Niua he taimi ni. Nau 'osi a'u nautolu 'o foomu fitu 'i Vava'u. 'Omi ha tohi ai fakamolemole 'alā 'oange mu'a ha ki'i faingamālie ma'a Niua ko ē 'oku tohi mai ai ko nautolu pē te nau o 'o si'i nofo 'i Niua ngāue'i 'a Niua ma'a e kaha'u 'o Niua. Ko ia pē Sea mālō e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou'eiki ko u fakamālō atu ki ho'omou ngaahi feme'a'aki. Lave'i he motu'a ni ko e taha eni ha līpooti 'oku fai ai e fetokoni'aki. ...

<002>

Taimi: 1600-1605

Sea Kōmiti Kakato: Ko ho'omou ngaahi feme'a'aki ki he hoha'a 'a e Minisitā Polisi, me'a mai a 15. Ko e pole, 'omai ha silini ki ai. Me'a mai e Minisitā Pa'angá, fēfē ke fakakau mai e sōtiá, 'ikai ke to e fakamole silini. Me'a mai a 12 pea mo e Nōpele Fika 1 ki he tafa'aki ko ē ki hono ta'ofi mautolu he lele he halá. Mo e hā e me'a 'a Tu'i'āfitú, me'a 'a, *sorry*. Me'a mai e Nōpele Fika 2 'o Vava'ú kae pehē ki he Nōpele 'Euá.

Lord Tu'i'afitu: Sea na'a ke me'a mai ke u fakahoha'a?

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'i'āfitu: Ko u fokotu'u atu ā ke tali e līpootí.

Sea Kōmiti Kakato: Pea ko eni kuo fokotu'u mai 'e he Nōpele Fika 2 'o Vava'ú ke tali. Kotoa ho'omou ngaahi feme'a'aki, ko ho'omou poupoua pē 'a e līpooti Minisitā Polisi. Ka 'oku hangē 'oku mou ki'i ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole ko e fokotu'u atu pē ke tali fakataha mo e fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Polisi: He peesi 21 'o e 2017/2018 na'e fakahoko mai ko ē 'e he motu'a ni, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia. Ka ko u tui ko e ngaahi,

Mo'ale Finau: Sea, fakamolemole Sea. 'A ia ko hono talí 'e langa ai pē mo e fale polisi ia 'o Niuá?.

Sea Kōmiti Kakato: 'Ikai, 'ikai ke kau ia.

Vātau Hui: Sea mālō ai leva kapau 'e lava mo ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e taimi 'oku me'a ai e Seá Hou'eiki, pea mou tuku mai ha'aku ki'i faingamālie.

Vātau Hui: Mālō 'aupito ko u fakamālō atu he fokotu'u kuo faí.

Sea Kōmiti Kakato: 'E, ko e 'uhingá he 'oku 'ikai ke 'asi ia he līpootí. Ko e ngaahi me'a ko ē 'oku mou feme'a'aki ki ai, 'oku ou fiefia he 'oku mou langa hake. Ko ho'omou hoha'á ke melino e fonuá. Ka ko u tui 'oku 'i ai ho'omou ki'i hoha'a he me'a 'a e Minisitā Fefakatau'aki. 'Oku kau pē 'i he'ene tokoni ke tau liliu kae lava 'o 'alu lelei. Ke tau to'o e drugs, tau to'o e ngaahi fakamamahi e fāmílí mo e ngaahi me'a kotoa pē. Hou'eiki ko u fakamālō atu, faka'amu 'e au ko 'etau ngaahi feme'a'aki eni ko e kamata atu eni 'etau fāitaha 'etau ngāué. Pea ko u fokotu'u atu Kalake, tau pālōti. Ko kimoutolu 'oku mou loto ke tau tali e, 'a e Līpooti 'a e Polisi Tongá 17, 16/17, 17/18 mo hono ngaahi fakatonutonu. Fakahā'aki e hiki hake homou nima ki 'olunga.

xxxiii. Pālōti'i 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue Polisi 16/17 & 17/18

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai 'a Mo'ale Finau, Samiu Vaipulu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto ki ai e toko, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto ki ai e toko hongofulu mā tolu, 13.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Ko kimoutolu 'oku 'ikai ke laumālie ki he līpooti ni, fakahā mai ia.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki, fakamālō atu, tau **Liliu 'o Fale Alea.**

'Eiki Sea Le'ole'o: Hou'eiki, fakamālō atu ki he Sea e Kōmiti Kakatō. Fakamālō atu Feitu'u na Tokoni Palēmia, ka ko e Palēmia Le'ole'ó ia ho'omou kei me'a maí. Ko u to e kole atu pē, mou me'a mai 'auhu, hoko atu 'etau ngāue he 10.

Kelesi

(Na'e fakahoko ai pē 'e he 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea, Lord Tu'ilakepa, 'a e kelesi tuku 'a e Falé ki he 'aho ni)

<001>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga